

UNIVERSITÄTS-
BIBLIOTHEK
PADERBORN

**Hermanni Hamelmanni, S. S. Theol. Licent. & dum viveret
Superint. Oldenburgici, Opera Genealogico-Historica, De
Westphalia & Saxonia Inferiori**

Hamelmann, Hermann

Lemgoviae, 1711

VD18 11397225

I. Pars continet historiam renati Evangelii in Comitatu Aldenburg oder Oldenburg/ 2. Bentheim/ 3. Barby/ 4. Deipholtz/ 5. Delmenhorst/ 6. Essen/ 7. Hoyer/ 8. Honstein/ 9. Jhever/ 10. Lippe/ 11. Marck/ ...

Nutzungsbedingungen

[urn:nbn:de:hbz:466:1-56092](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:hbz:466:1-56092)

PARS PRIMA

HISTORIÆ
ECCLESIASTICÆ
RENATI EVANGELII

Per

INFERIOREM SAXONIAM
& WESTPHALIAM,

Quæ continet Narrationem certam,

Quomodo in singulis INFERIORIS SAXONIAE & WEST-
PHALIAE COMITATIBUS & DOMINIIS

CURSUS EVANGELII

Successum & progressum habuerit, additis sin-
gulis circumstantiis,

AUCTORE

HERMANNO HAMELMANNO, Licent.
& Superintendente Ecclesiarum Comitatus
Altenburgici.

Anno 1586.

Ddd dd 2

Sex

Sex sunt hujus
HISTORIÆ ECCLESIASTICÆ
RENATI EVANGELII
Per
Saxoniam Inferiorem & Westphaliam PARTES
Quarum

PRIMA jam evulgatur.

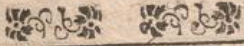
SECUNDA continet *Historiam Renati Evangelii per Inferiorem Saxoniam* in Ducatibus BRUNSVICENSI & LUNEBURGENSE, & in CIVITATIBUS SAXONIÆ PRÆCIPUIS.

TERCIA continet *historiam renati Evangelii & certaminum in Ecclesia BREMENSI, & quomodo VERDÆ, STADÆ, & NORT-HUSÆ sit renatum Evangelium.*

QUARTA complectitur *historiam renati Evangelii in quatuor EPISCOPATIBUS Westphaliae, & eorum præcipuis urbibus: ut MONASTERIO, OSNABURGA, PADERBORNA & MINDA, HUXARIAQUE & aliis.*

QUINTA comprehendit *historiam renati Evangelii, & de variis mutationibus & agitatis consiliis nomine reformatæ Religionis in Aula CLIVENSI & BERGENSI, &c.*

SEXTA describit *historiam renati Evangelii in urbibus, Ducali & Clivensi & Bergensi subditis: ut SUSATO, WESALIA, ASSINDIA HERVORDIA.*

SPECTABILIBUS,

CONSULTISSIMIS, EGREGIIS, EXIMIIS, ERUDITIONE,
& VIRTUTE PRÆSTANTIBUS DOMINIS,Domino LAURENTIO SCHRADERO, LL. Li-
centiatio, *Consiliario Ditionis Osnaburgensis, &c,*Domino THEODORO ab **EJBER***Zedichio, Quæstori ditionali, &*

Domino STATIO REINEKINGIO,

*Judici ditionali & simul Consiliariis in di-
tione Jheverensi,*

Domino HERMANNO PRUNSEKENO,

*Præcipuo Consiliario & Generali Judici ditionum
Esenfis & Witmundensis,*

Domino DEPIO PFLUGERO,

*Consiliario & Secretario Incltyti Comitis Lippiensis Domini
SIMONIS, &c. Affini suo,*

Domino JOHANNI BUSCHMANNO,

Consiliario & Quæstori Comitatus Delmenhorstani,

Domino HERMANNO WITVOGELEO,

Quæstori in Ubelgunnen / compatri suo, &

Domino HARCONI HERZENO,

*Phrisio præfecto in Buerhave/*DOMINIS & PATRONIS suis semper & perpetuo summa
observantia colendis S. in CHRISTO dicit

H. H. Lic.

Magnifici, Consultissimi, Egregii & Eximii Domini, patroni colendi.
Si olim multi literatissimi & præstantissimi, inter Ethnicos in extremis
tenebris ambulantes, viri tam apud Græcos quam Latinos in hoc
toti incubuerunt, ut res præclara a fortibus Heroibus gesta, & acta celebra li-
bris & certis monumentis commendarentur, & sic pia posteritati consecraren-
tur, quæ memoria celebrium virorum & de Republica benemerentium atque

Ddd dd 3

pro

pro focis & aris patriis legitime certantium non exstingueretur, sed potius perpetuo duraret. Quanto magis illud revera censeamus posteritati sancti & ramenti qua erit) re ipsa consecrandum esse, quod ad adificationem Ecclesie nostrae hoc est, ut recensatur & describatur, quomodo nostri parentes antea mendis Papalis carnificinae tenebris sedentes, tandem mirabiliter ad lucem Evangelii pervenerint, & ut innotescat, quorum opera per DEI gratiam ad veritatis cognitionem ex mendaciis emerfi, sint deducti. Sicut igitur Moyses historiam Ecclesie DEI in veteri Testamento incepit, & in historiis & libris Josuae, Judicum, Regum, & in scriptis Prophetarum deducta est usque ad adventum CHRISTI, & deinde quid pauci annis post Salvatoris adventum seculis actum sit libri Machabeorum & deinde Josephi Judaicae Antiquitates testentur: quid igitur obstat, ut nobis non liceret ordine describere historiam Ecclesiasticam renati nostro tempore a parentum nostrorum aeo Evangelii?

Nonne Evangelistae ordine Salvatoris non solum res gestas sed etiam veterum personarum acta, sermones & colloquia cum CHRISTO habita recensuerunt? Quomodo initium, progressum & successum Apostolicae Ecclesiae in Actis suis Lucas Evangelista descripsit, quis hoc non videt ex illi, qui nunquam sacras literas legerunt? Ideo nec mihi vitio vertatur, si ego de initio renati & primo plantati Evangelii in his regionibus Inferioris Saxoniae & Westphaliae, & de ejus cursu, successu & progressu historiam Ecclesiasticam congeram? Nonne postea post Apostolos Egesippus, Irenaeus, Eusebius, Ruffinus, Socrates, Sozomenus, Theodoretus, Evagrius, Theodorus collector, Orosius, Gregorius magnus in Dialogis, Calliodorus, & Nicophorus Callistus, Zonaras, Cedrenus & multi alii percurserunt historiam Ecclesiae? Nonne Epiphanius, Augustinus & Philastrius praecipuas haereses & earum auctores & propagatores ordine recensuerunt. Quid igitur obstat, ut nobis non concederetur similiratione contexere historiam? Annon constant acta conciliorum omnium certis Tomis comprehensa? Annon Platina & postea etiam Blondus diligenter descripserunt Romanorum Pontificum & quidem non minus malorum quam bonorum nomina & vitam? Illud merito mihi conceditur describere historiam sacram renati nostro tempore Evangelii.

Cum igitur veterum patrum vestigia ingressus sim, & sic descripsero pro mea simplicitate & ruditate (agnosco enim meam in style infantiam, rusticitatem)

tatis & negligentiam) historiam Ecclesiæ restauratæ, quam in sex partes dividendam duxi, volui Vest. Mag. & Excell. qua jam in potissimis Comitibus & Dominis Inferioris Saxonie imprimis vero Westphaliæ, (quarum Regionum Ecclesias renovatas describimus in hac prima parte) præcipuas dignitates obtinent, nostram primam hujus historie sacre partem reverenter consecrare. Censebam enim mihi jam cano, & ministerium Ecclesiasticum ultra annos 56. exercenti, propediem moriendum esse: Ideo semper optavi & adhuc opto, ut saltem aliqua hujus nostre historie partes, si plane non omnes ante meum ex hac vita discessum in publicum prodirent: Et ut sub aliorum patrocinio prodire possent, V. Mag. & Excell. mihi patronos, ut viros dignitate, virtute, eruditione, experientia atque pietate excellentes, delegi, sub quorum nomine hac nostra prima pars prodire posset.

Te verò, clarissime & in aula Cæsarea & Electorum ac Principum multorum versatissimo Domine LAURENTI SCHRADERE, scio plurimorum actorum cognitione & historiis delectari, & in indagazione antiquitatis versari, re ipsa & præsens jam aliquoties didici, & plenius inspecta tua Splendida Bibliotheca, in mea patria cognovi, taceo, quod magnorum usu præditus sis & liberalis studiosorum fautor habearis: Ideo spero hanc primam nostre historie partem, (quia & vestra Excell. Illustribus Comitibus inservit) fore gratam tue pietati: Qua etiam circuli Westphalici generalem Commissarium agit.

Potestis etiam vos Eximii, egregii & multis modis cultissimi viri, D. Quæstor Zedichi & D. Judex Stati, ex hac nostra prima parte hujus historie V. Humanitatibus similiter inscripta, cognoscere, quomodo non solum in Altenburgensi & Delmenhorstano Comitatu renatum sit Evangelium JESU CHRISTI, sed etiam considerare, quomodo in vestra illa ditioe Jheverensi, qua modo Incolyto nostro Domino, Domino JOHANNI, Comiti Altenburgico & Delmenhorstano paret, initium vera doctrina sumpserit. & progressum sub Generosa Domina MARIA, felicis memoria, habuerit: Et certe plurimum in ea re laboravit tuus, THEODORE Quæstor, patruus & alter parens Dominus Romerus Zedichius, vir integerrimus & præstantissimus, (sicut in hac parte videre licebit) ut cursum suum vera doctrina in Ditioe Jheverensi obtineret, & litera flourerent, literatique in pretio essent. Cum igitur iste tuus patruus tam beneficit de Republica & Ecclesiis atque Scholis meritis, spero itaque & T. H. nostram hanc dedicationem non solum propter

patrum Romerum Zedichium, quem honoris causa nominamus, sed quod sciam te tuumque collegam, STATIUM REINEKINGIUM Iudicem historiis & cognitione antiquitatis sese oblectare, & piis pastoribus beneficiis, gratam fore.

Habes etiam hic, consultissime PRINSEKENE Judex, popularium & amice vetus, quomodo tui Illustris & generosi Domini avus bohemus Dn. ENNO, cujus vester modernus Comes Dn. ENNO nomen gloriosum posteritati referret, magna cura per Orientalem Phrisiam, Evangelium ad ESSE CHRISTO plantari curaverit, & quatenus selectis variis resistere conatus sit: Deinde hic quoque leget V. H. qua ratione in vestra ditione Electus & in Retbergenfi Comitatu, & in Dominio Witmundano (quia in conditionibus & precipuum Consiliarium & Judicem syncerum agit) Evangelii doctrina propagata sit: Ideo speramus nostrae historiae primum partem tibi, ut viro multis modis prestantissimo, & à secta Sacramentarium alicuius, veroque verae religionis cultori, fore gratam.

Atque sanè, Domine Affinis colende & ornatisime vi, Dn. DEPPI, leget similiter vestra praestantia in hac parte vobis quoque simul inscripta, quid sub Incolitis Dominis Comitibus de Lippia, Domino BERNHARDO & Domino HERMANNO SIMONE fratribus & Domino SIMONE (vestro modo Domino) filio Domino Bernhardi, cujus tu & Consiliarium & Secretarium agis, in causa verae religionis diversis temporibus actum sit, nostrum laborem tuo Nobilissimo Domino & tibi fore gratam, & cum sciam te obeundis legationibus & historiis legendis gravibus negotiis implicatum, non dubito etiam, quin nostrum hunc librum pro tuâ pietate & humanitate sis grato animo amplexurus.

Imo Domine BUSCHMANNE Quaestor sagacissime, hic videbitur T. qua est patria & patriarum rerum atque historiarum in patria nostra gloriatur studiosa, quatenus & in tua patria (quae est Comitatus Lippiacus & in Comitatu simul Altenburgico & Delmenhorstano, ubi tu Consiliarii & Quaestoris officium cum honore sustines, Evangelii doctrina & suum initium habuerit, & deinceps quomodo propagata sit: Quod nostrum officium & tibi, ut viro humanissimo, & multis aliis in nostra patria gratam fore existimo.

Sic quoque & tuum HERMANNE compater, vir industrio ingenio & opera prestans, nomen in hac nostra Dedicatoria Epistola aliis celebribus viris (quibus hac pars tecum similiter inscripta est) adjungere volui, primo quod sciam, te non solum amare veram doctrinam & pios Pastores) quod non obscure mihi meus affinis & compater venerandus & doctus eximius Jodocus Meibomius saepe solet indicare) sed quod etiam historiis & earum lectione plurimum versaris, & scio te de multis Ecclesia veteris & nostra aetatis Ecclesiarum negotiis, certaminibus & statu, tam cum nobili & praestantissimo vestro Satrapa, usurerum & integritate conspicuo Domino Bernharo à Reihleben (qui quoque hic inveniet aliquam patriarum suarum Ecclesiarum descriptionem) quam cum consultissimo & literatissimo LL. Licentiate, Altenburgico consiliario praecipuo Domino Bernharo Bouwero, amico nostro summo, saepe conferre: Ideo etiam hic cum multis aliis hic inspicias historiam renati Evangelii per hunc nostrum laudatissimum Comitatum, qua ut spero non displicebit tibi.

Scio etiam Domine HARCO HERZENE, te ut virum doctum & Juris Candidatum lectione historiarum delectari, & spero te quoque libenter lecturum hic, quomodo in tua patria renatum sit Evangelium. Itaque spero meum laborem tibi ut homini cordato & sapienti non ingratum fore.

Accipite ergo vos omnes celebres & laudatissimi viri, quibus hic noster labor est reverenter modo inscriptus (labor certe magnis sudoribus & sumptibus congestus) hanc primam partem hilari vultu, & sibi V. Excell. & Magn. singularim HAMELMANNUM tanquam suum clientem commendatum habeat. CHRISTO JESU vos omnes meis precibus commendo: Raptim Aldenburgē Anno Domini 1585.

Vest. Excell. & Mag.

observans

HERMANNUS HAMELMANNUS,
Licentiatuſ.

Eee ee

LECTO-

LECTORI

Salutem dicit

HERMANNUS HAMELMANNUS,
Licentiatuſ.

ET ſi ſciam multos naſutos etiam inter noſtræ Religionis, doctrinæ & profeſſionis homines fore, qui maiorem in hac noſtra *doctrina Ecclēſiaſtica per ſex partes diuiſa* Perſonarum delectum delecturi ſint, & in ea hoc cavillando reprehenuſuri, quod ita quoſvis nominatum expreſſerim, cum tantum præcipuos quosque certaminibus, meritis & aliis præcipuis dotibus præcellentes pro more veterum Hiſtoriarum Eccleſiæ, præteritis vulgaribus, deſcribere debuiffem: Quomodo- quient, ſcriptores Eccleſiaſticarum hiſtoriarum ſolent ſolos præcipuorum Eccleſiarum Episcopos & quidem paucos, præſertim doctrinæ, meritis aut confeſſione & martyriis inſignes nominare: Et deinde ygu- nam ſtyli & dictionis ſterilitatem carpere non deſiſtent: Tamen licet in dedicatoria Epistoſa hæc utcunque diuulſa ſint, ſic reſpondeo, ſi- teor & quidem ingenuè, me ſtyli & ſermonis latini negligenter eſſe, & ita rebus ipſis intentum, ut nunquam cogitem de verborum colloca- tione: Et in hac re agnoſco meum vitium: Sicut non ita excelluerunt ſtyli elegantia & ſermonis ornatu *Wedekindus, Corbienſis Monachus, Saxo Grammaticus, Joannes Nauclerus & Albertus Kranzius* in ſuis politiciſ hiſtoriiſ deſcribendis, ſic ego quoque ſimplici dictione noſtras deſcribo hiſtorias. Imo ſicut in hiſtoriiſ Eccleſiæ pertendendis *Propheta, Euan- geliſta & Apoſtoli* non affectata ſed plana & humili dictione uſi ſunt, ſic & *Hamelmannus* humi repit, nec ſe ſtylo effert. Nam veluti plurimi hiſtorie Eccleſiaſticæ ſcriptores apud latinos vix latino, & ne dicam bar- baro ſermonē res graviffimas deſcripferunt, ſi *Hermanni Contraſti Chro- nologiam* inſpiciamus, ſi *Vicentii ſpeculum* conſideremus, ſi *Antonii hiſtoriam Eccleſiaſticam & Kranzii Metropolim* intueamur, ideo etiam nec mihi vitio vertatur, ſi Grammatica dictione & humili oratione res mi- gnas poſſim piæ poſteritati commendare. Quod ad alterum obiectum attinet, quaſi nonnulli fortè dicturi ſint, me ſine perſonarum delecto multa confuſe in has noſtras partes congeſſiſſe, & quoſvis ſine magno discrimine nominari, cum ſaltem paucos & præcipuos confeſſione, meritis, certaminibus & martyriis inſignes exprimere debuiffem; Ha- sic

sic breviter occurro: *Septem Diaconi in Actis* nominatim exprimuntur à *Luca Evangelista*, & exceptis *Stephano & Philippo* nihil de memorabilibus illorum factis exprimitur, & interea nomina istorum aperte exprimuntur, & nos non debeamus piorum Ecclesiae DEI & Evangelii de **JESU CHRISTO** ministrorum nomina exprimere? Pergit *Lucas* describere *Ecclesiam Antiochenam* Doctores, & post *Paulum & Barrabam* Apostolos gloriosos & illustres recenset *Simonem nigrum, Lucium Cyrenensem & Manaem* quondam *Herodis collectaneum*, & licet illustria *Pauli & Barraba* Apostolorum acta diligenter recenset, eorum conciones & pericula certaminaque describat, tamen de istis tribus nihil amplius scribit, nisi quod ab eo nominentur ut Christi in Ecclesia DEI ministri: Et interim ego supprimerem piorum Ecclesiae ministrorum nomina? *Paulus Alexandri* meminit Actorum 19. & Romanorum 16. fit mentio *Andronici & Juniae*, ut praecipuorum Apostolorum, & tamen nusquam in sacris literis de ipsorum meritis, certaminibus & martyriis legitur. Adde quod ibidem *Ampliam, Urbanum, Stachyn, Apellam, Aristobulum, Narcissum, Tryphanam, Rufum, Phlegontem, Hermam, Patrobam, Mercurium, Philologum, Juliam, Nereum, &c.* expresse nominat, & fit etiam ibi mentio *Lucii, Jasonis, Sosipatris, Caji & Erasti*, & tamen de illorum celebribus actis nullibi legitur in sacris literis, nec in Autenticis scriptis exprimitur quicquam de istorum meritis, certaminibus & martyriis. 1 Corinth. 1. meminit *Paulus Chloa, Crispi, Caji. Titum 3. Zena, Secundi* Actorum 20. *Eubuli & Pudentis* 2 Timoth. 4. *Iusti* Actorum 18. *Theophili* Actorum 1. & *Lucæ* 1. fit mentio: Sicut & *Caji & Demetrii* 3. Joan. 1. Et quid quaeso de istorum actis, factis, certaminibus, exiliis, meritis & martyribus legitur? *Polycrates* apud *Eusebium* in sua *historia Ecclesiastica* cum *Melitone Papyrium* conjungit, & nomen ejus solum ponit: Sic *Dionysius Corinthaeus* apud eundem mentionem facit *Bacchilydis & Elpisti*: Quot quaeso Episcoporum & Doctorum Ecclesiae nomina, quae diversis Synodis & Conciliis subscribere extant in *Tomis conciliorum*? Cum tamen de majori eorum parte, qui, quales fuerint, & quid praestiterint, nullibi legatur. Meminit *Nicephorus Callistus* in sua *historia Ecclesiastica* lib. 3. *Pancratii*, sed quis & ubi fuerit non meminit, nisi quod *Petri discipulum* dicat. Haec volui breviter, ut cavillatorum objectis occurrerem, recitare, cum alioqui similia testimonia & exempla ad mille usque ex historiis proferre potuissim, sed haec sufficiant. Vale Christiane

lector in CHRISTO.

Ecc ee 2

PARS

PARS PRIMA

HISTORIÆ ECCLESIASTICÆ
RENATI

In DUCATIBUS, COMITATIBUS, EPISCOPATIBUS & CIVITATIBUS

Inferioris Saxonie & Westphalie

EVANGELII de JESU CHRISTO,

Quæ continet integram historiam renati Evangelii per
Comitatus diversos utriusque Regionis.ECCLESIASTICA HISTORIA
RENATI EVANGELII*In Antiquissimo COMITATU ALTENBURGENSI.*

Mortuo Joanne Magnanimo Comite, qui erat Dni Gothardi
bellicosi filius, & horum modernorum Illustrum Comitum
& Dni Joannis & Dni Anthonii avus, susceptum cum
seniore filio Joanne, vidua Principissa Domina Anna, nata ex
veteri Illustrissimorum Principum de Anholdt familia, gubernationem
ditionum, matrona quidem natura verè pia, proba, casta, misericors
sed eadem vehementer erat infensa veræ religioni vel doctrinæ per
D. Lutherum propagatæ, nec illius psalmodiæ sacræ ac Germanicæ
modulationem ferre potuit vel in templis vel etiam in ullis ædibus: et
habebat sibi applausores filios natu majores, ut Joannem & Georgium Co-
mites: interim Juniores duo fratres, ut Christofferus, (qui aliquandiu in
Scholis bene versatus fuerat & postea etiam miliciam exercuit) & An-
ninus Comes Altenburgici & Delmenhorstani, ingeniosi & perspicaces Ho-
roes, valde doctrina à Doct. Martino Lutero propagata delectaban-
tur, & libri Lutheri atque primi loci Communes Philippi Melanthonii
diligenter legebantur à Christoffero Comite, & uterque plurimum cano-
lenis Germanicorum psalmorum à Lutero nunc evulgatorum, oble-
tabat.

habatur. Primi vero in Phrisia Butjada Evangelista erant circa annum Domini 1525. 1526. & 1527. M. Edo Bolingus, pastor in Esensham / deinde Edo Folricus Stithardi pater pastor in Rodensirchen: Item in Ammerlandia Johannes Hechlerus in Zwischenan / & Hermannus Crispinus in Ederwech, Pastores, qui propterea in discrimen apud Illustrem viduam D. Annam veniebant. Accidit etiam, dum aliquantulum purius doceret Walterus Renzelmannus doctrinam Evangelii in Ecclesia civitatis Altenburgerfis, & inciperet psalmos Germanicos cantillare imprimis hos: Nun bitten wir den heiligen Geist. Item Wir glauben / unde Dis seynd die heiligen zehen Gebott / quo nomine gaviter accusabatur apud Illustrem Dominam per Decanum & Capitulares, & in periculo erat) ut prædicta Domina imprimis studeret istum propterea in exilium mittere: Ne tamen Juniores filios planè offenderet, amovit quidem eum ab officio in Ecclesia Altenburgerfensi, sed hunc Walterum Renzelmannum interea præfecit Parochia juncti Zweche / quæ est in Phrisia Statlandia, ubi ipsi Johannes Hixenus sacer ejus successit: Per hoc institutum magis ad Evangelii doctrinam propagandam inflammabantur Juniores Domini ac Comites Dominus Christofferus & Dominus Antonius, & viduæ matris conatum imprimis improbabant, imò ex matris Generosissimæ manibus eripiunt Bolingum & Edonem Folricum imprimis Hechlerum virum doctum, atque dum Witteberga se domum reciperet Magister Ummius Ulricus Ilckzenus, Phrisus Statlandus, & jam se in amicitiam docti & veræ religionis amantissimi Herois Christofferi Comitæ Altenburgici insinuaret, à quo deprehendebatur ille Ummius doctus, studiosus, lectionis ac eruditionis multæ, fuit de consilio fratris Comitæ Antonii autor & hortator M. Ummio, ut monachos terminarios & sacellanum, ut crassos & indoctos Papistas, non tantum reprehenderet, sed etiam ad publicam disputationem provocaret: M. Ummius, homo animosus & veræ religionis doctrina artiumque cognitione atque linguarum peritia tinctus (qui antea prælegerat multis auditoribus Horatium Wittenberge, ubi ultra quinquennium hæserat) omnia ista in effectum produxit, ut aliquoties monachorum terminariorum & sacellanorum conciones idolatricas & prorsus ineptas reprehenderet, atque eos ad disputationem habendam provocaret: Verum ex istis omnibus nemo audebat in lucem prodire, quia omnes indocti erant. Itaque statim, quando hoc cognosceret Dominus Christofferus, qui alioqui volebat præsidere colloquio) non tantum hoc matri viduæ suisque fratribus Dno Joanni & Dno Georgio objecit, sed ed negotium

tinum cum fratre Antonio deduxit, ut *M. Ummium* protruderet in suggestum: Ita *Ummius* anno Dni 1528. animatus à Generosis Comitibus tribus junioribus ascendit suggestum, & loco excusationis sic est orationem suam exorsus: Postquam monachi lucem fugiant, & omnes quot hic sunt Sacrificuli papales, idem faciant, nec aliquis sit inter eos qui contra me ausit prodire in publicum, ut suas impietates defendat, licet omnes & singulos ad publicam disputationem ego aliquoties provocaverim, sic me modo conscientia cogit, ut hanc unam mire patriæ urbem, in qua video omnes cives flagrare hinc desiderio & cognitione Evangelii Christi, luce veræ doctrinæ accendam, & monachorum crassos errores refutem: Sic feliciter incepit, & Germanicos quosmos cum populo cecinit *Ummius*. Cùm ita aliquoties publice in Ecclesia Altenburgensi docuisset Evangelium, & Papisticas Superstitiones atque impietates demonstrasset refutassetque, en ibi *Principissa* eodem cum filio majore Comite Joanne tenens gubernacula (quæ erat ad Papisticam sacra & Pontificiorum doctrinam, in qua & nata & educata erat, illuc facta, & sinebat sibi persuaderi à monachis & sacrificis, quasi Lutheri doctrina summa esset hæresis) per monachos & canonicos inflammata & ad furorem usque excitata, missis præcipuis ministris ad *Ummium*, minaciter ei mandat, ne quicquam istorum in Ecclesia tentet, sed sacra & suggestum cum templo & choro Canonicis, Vicariis & Monachis relinquat, se ex urbe conferat, & nisi hæc fecerit Dominam id graviter cum suo filio Comite Joanne, ut gubernatore, vindicaturam. Contra vehementer apud ipsum instant Generosi fratres Dominus *Christofferus* & Dominus *Antonius*, eumque urgent, ut in proposito pergat, nec se sinat illustri ipsorum matris ut foeminae minis terreri: Ibi duorum Comitum monitis excitatus aliquoties antevertit monachum, & aliquando monachum ingredientem suggestum apprehensa cuculla detrahit *Ummius*, seque in ejus locum reponit, pieque de præcipuis doctrinæ partibus plebem docuit & informavit. Ibi ipse *Ummius* quotidie novis horrendisque minis, atque inhibitionibus nomine Dominae zelotie non secundum veram scientiam, premitur, & ipsi infelicia struuntur, quò aut caperetur, aut subito casu periret, vel ut aliquid infortunii accideret ei, quo sic ipsius conciones & pia exercitia intermitterentur: Attamen ipse non destitit in habendis concionibus & psalmis Germanicis canendis, tandem literis Principissæ & per ejus legatos ut turbator Politia & Ecclesie Ecclesiasticæ ordinis, tanquam seditionis accu-

accusatur & ad suos filios generosos Comites graviter defertur: Ad matrem statim accefferunt fratres duo majores Dominus *Joannes & Georgius*, verum cum ipsi se in negotio religionis paululum opponerent, juniores fratres Dominus *Christofferus & Dominus Antonius Comites*, tantum refliterunt, ibi mater *Principissa* statim eos ut juvenes & nihil intelligentes duriter excepit & graviter cum ipsis expostulavit: Ideo ne matrem nimium offenderent & in se concitatus exasperarent, remissius in hoc religionis negotio agebant: Ita in majori hærebat *Ummius* periculo, & interdum non minus quam noctu in summo versabatur discrimine: Itaque secum anxius & sollicitus (licet non desisteret à proposito, sed fortiter concionando pergeret) dubiusque quid faciendum esset perpendens, nunc in sylvis nunc in pascuis meditabundus versabatur, & secum concludebat de mutando loco & fuga adornanda, ecce ibi *Ummio* de talibus rebus sollicitè cogitanti atque strenuè oranti, omniaque in tristitia & mœrore perpendenti, à tergo elegans fœmina astat, quæ cum ipsum attingisset dixit: *Confortare in Domino, qui tibi aderit suo Spiritu, ut habeas successum & progressum, ideo pergas animose, & his dictis mox evanuit: Statim sibi, postquam ad se rediisset, persuadet se ab angelo Domini confirmatum esse, & ingressus urbem magno labore pergebat: Etsi sæpius interpellaretur à Domina in ipsum per monachos & sacrificos excitata, tamen ab eo tempore semper respondit, se non intermissurum suas conciones, si etiam videret ignem accensum, in quem conjiciendus esset: Cùm vero Domina videret pertinacem esse in proposito *Ummium*, dicebat ipsum obstinacem & induratum esse hæreticum, & sic paululum quievit, & mox quoque Domina vitam cum morte commutavit. Interea mox deposuit gubernationem propter certas causas senior fratrum Dominus *Joannes*, quam statim derivatam voluit in juniorem fratrem Comitem *Antonium Dominus Christofferus*, & hæc res successum habuit. Venit interea *Altenburgum Matthias Alardus Brugensis*, recens ex cœnobio quodam elapsus, vir non usque adeo doctus, sed probus, & pro Belgarum more disertus & sonoram habens vocem: Is offert suam operam *Altenburgensibus*: Postquam vero aliquoties concionatus esset, & diu hæreret *Altenburgi*, eò deduxit negotium Mag. *Ummius Ilckzenus*, ut locum & vocationem ibi obtineret *Matthias Alardus*, qui diligenter legit *Biblia & Scripta Lutheri*, atque donis docendi superavit quidem *Ummium*, licet hic altero videlicet *Alardo* longè doctior & linguarum peritior esset, atque in suis concionibus, quæ doctis*

magis

magis quadrabant quam imperitæ plebi, multa adagia, historias & res gestas ex politicis scriptoribus aderebat: Etsi isti duo Ecclesie ministri, postquam se aliò conferret Comes Christofferus, docerent quidem in templo sub gubernatione Comitis Antonii: Tamen pro se retinuerunt in usum Canonici & Vicarii aliique Sacrifici & monachi locum chori, in quo adhuc Missas & Vigiliis, horas canonicas, Invocationes Sanctorum suis locutionibus exercebant, donec rediret Comes Christofferus, ipsi reuocato totum negotium exponunt Umnius & Alardus: Ibi Dominus Christofferus ingeniosus Heros, qui totum negotium probe intellexit, peruenit ad extremum Dominum Antonium, ut curet ista aboleri & prohiberi: Interimque reliqui duo fratres Seniores ut Dominus Joannes & Dominus Georgius Comites suasu fratris Domini Christofferi facti sunt æquiores Evangelicæ doctrinæ atque duobus prædictis Christi ministris: Imo postea (videlicet Georgius) adeo postea ardebat amore veræ doctrinæ, ut propria manu tota Biblia describeret, in eum finem, quò ipsi certissimilior esset: Fit ita publicum Decretum à Comite Antonio, ut in quoque Comitatu Altenburgensi & in ipsa urbe aboleantur Missa, Sacrificia, Vigiliis, Invocationes Sanctorum, peregrinationes, Aqua lustralis & aliorum similiarum ceremoniarum abusus, ut in urbe Canonici & Vicarii saltem Psalmos de tempore & hymnos & collectas quotidie bis canerent cum piis lectionibus, antiphonis & responforiis. Id quidem cum in effectum producerent Canonici, tamen pro se retinuerunt usum chori: Etsi vero jam omnibus iunctum esset pastoribus, ut juxta doctrinam Augustinæ Confessionis conciones suas & exercitia Ecclesiastica formarent, tamen cum ministris Ecclesie nulla certa forma & ordinatio proponeretur, juxta quæ & docerent & ritus sacros administrarent, ideo in diversis locis magna diversitas inveniebatur. Dum vero, ut diximus, Sacrifici chorum sui clamoribus occuparent, multum impediabantur Umnius & Matthias in suis Sacris ritè & commodè peragendis: Accessit etiam id Incelestianam confessionem sequentibus versatus esset: Itaque ipsi in partem templi Altenburgensis partem occupantes, uno aut altero præmissis psalms eoque decantato, inceperunt concionari, & postea lectis cœnæ verbis hinc inde confusim absque ordine populum communicare: In ista etiam consuetudine jam demortuis Canonici & Vicariis, ne quid novi introcere viderentur, & ne sic simplex plebs offendi posset, perfliterunt ut que ad mortem: Nec etiam retinuerunt privatum examen vel ablati-

tionem privatam, quam imprimis neglexit *Matthias*. His vero ministris verbi senescentibus & *Ummio* laborante ex pede altero, accessit collega *Hermannus Cremes*, antea Castrensis concionator, qui istorum formam retinuit: Tamen istis demortuis, ut *Ummio* & *Matthia* datur *Cremesi* collega *Hermannus Blome* homo in sacris parum versatus & curiosis artibus deditus. Ibi uterque in recepta forma docendi & Sacramenta administrandi ceremoniasque exercendi perfluit. Interim hoc non est supprimendum de prioribus Senioribus pastoribus nempe de *Ummio*, *Ulrico Ilckzeno Phriso Statando* & de *Matthia Alardo Flandro*, quod semper perfluerint in sententia *D. Lutheri* (quem ad multos annos audierat *Ummius*) nec unquam ad partes *Zwinglii* vel in minimo declinaverint: Ita quoque erat *Illustri Comite Antonius* affectus, qui *Consules* & *Senatores Bremenses* in factione *Hardenborgica* per *Consulem Danielem à Buren* & suos, pressos, ut urbem desererent, hospitio excepit, eis omnem benevolentiam exhibuit, eos sustentavit, licet ipsius frater *D. Christopherus Comes* seductus per *Albertum Hardenburgium*, partibus *Danielis* faveret, & *D. Albertum Brema* emancipatum ad se susciperet & liberaliter foveret: *Comes* vero *Antonius* noluit fovere inter suos sectam *Sacramentariorum*, quia *Rodolphum Monichusum* ut *Calvinistam* & *polypragmaticum* ex ditione sua abire voluit: Tandem etiam magnus *Heros Antonius* consilia iniit cum suis consiliariis, de vocando *Superintendente*, & adhibuit tunc ad hoc negotium *Satrapam suum Arnoldum Erverveldum*, *Doctorem J. U. Nicolaum Holstenum*, *Joannem Petreum* & *M. Henricum Tilingium*, qui tres posteriores ei unanimi consensu proponunt *M. Hermannum Hudeum Inspectorem Ecclesia Mindensis*, ut virum doctum & gravem: Itaque *lueria Comitis Inelyti Antonii* vocatur ex urbe *Minda Hudeus*: Quem cum *Mindenses* nollent ejus *Celsitudini* concedere, petiit clementer illius usum sibi ad tempus permitti & concedi posse, sed neque hoc ab *Senatu urbis Mindensis* obtinere potuit, aut impetravit. Hoc admodum indignanter ferebat *Comes Antonius*, qui id in re & causa tam pia sibi de *Mindensibus* minimè persuaserat; Proponebantur quidem alii viri docti ejus *Celsitudini* sed quia simile ei accidere posse putavit, ideo totum negotium protrahebatur quam diu magnanimus *Comes Antonius* viveret. Erat ei conjunx *Sophia*, nata ex vetustissima *Saxoniorum Electorum familia de Lowenborg* dicta, pia & sancta matrona, quæ *Ministerio* multum gratiæ exhibuit,

Scholam sub *Ummio & Matbia* cum laude administrant & virtutem magna cum gratia instituerunt *M. Joannes Telenius* *Weslabensis* (qui etiam interdum concionabatur admodum facundè, ut erat vir pius & eruditus) & ei mortuo succedens *Hermannus Burinus, Obdunensis*, vir multæ lectionis, qui linguarum & historiarum peritus fuit. Nulla quoque mutatio in religione tempore Interim tunc *Carolo V. regno* & captis *Saxone Electore & Landtgravio* facta est, nisi quod *quodam aditu* superstites *Sacrificuli aliquid tentarent in choro*, quod mox impunitum est, & ipsi deinde cito mortui sunt.

Quando vero ante patrem mortuus esset *Dresda Christianus Comes Domini ANTONII medius filius*, admodum in Domino Christiane, mox jam post mortem Patris devoluerentur hæreditates & Regnum ad Inclytos filios Dominum *Joannem Comitem, & Dominum Augustum fratres* (quod accidit in Februario anno Domini 1577.) tunc his piis Heroibus prima cura fuit, ut pia aliqua Ecclesiarum suarum Reformatio fieri posset: Itaque vocant, ex Ducatu *Brunsvicensi*, clarissimum Theologum Doctorem *Nicolaum Selneccerum*, is suo loco propius *Hermannum Hammelmannum Licentiatum*, interim dum ille vocatur à prædictis Generosis Dominis, mox impetrata venia cum *Hammelmanno* proficiscitur in *Comitatum Altenburgensem, Selneccerus*, & uterque honorifice ab Illustribus Comitibus suscipitur, & tandem facta deliberatione duobus illis Theologis injungitur, ut certum corpus *Doctrinae & ordinationis Ecclesiasticæ*, juxta quam omnia decenter, ordine & ubique eadem forma fierent & ordinarentur, & Sacramenta uno eodemque modo ubique administrarentur, conscriberent, quod etiam diligenter factum est ab ipsis. Corpus quidem *Doctrinae*, fuit & est per omnia consonum illi Religioni, quæ sonat in inferioris Saxonie Ecclesiis, & cum ea convenit cui præcipui Theologi tam in *Suevia, Thuringia, Misniaque*, quam in *Saxonia, Westphalia & Borussia*, subscripserunt ante septennium. Ordinatio cum esset prælecta Dominis & eorum consiliariis, atque assensum ab omnibus esset datum, ut typis evulgaretur, en mox traditum Doctori *Selneccero*, ut eam typis & prelo sumptibus Comitum subici curaret, quod ipse, honestè & liberaliter ab Inclytis Dominis dimissus, reipræstitit: Interim *HAMELMANNUS* in *Superintendentem* assumptus in *Generosis Comitibus*: Postquam vero ordinatio Ecclesiastica esset typis evulgata, & jam essent exemplaria mediocri copia huc in Comitatum translata, ecce mox jussit *Comes Joannes*, ut singulis pastoribus exhiberentur.

exemplar editæ ordinationis Ecclesiastica, tam in Comitatu Altenburgico quam Delmenhorstano, & adderetur, ut singuli suo tempore palam significarent, quid in ea desiderarent: mox diem decernit Comes Joannes videlicet primum Junii & sequentes tres, Anno Domini 1574. & præficit colloquio vel consistorio D. Doctorem J. U. assumptum jam Cancellarium Joannem ab Halle/ M. Henricum Tilingium, Consiliarium, Hermannum Hamelmannum Licentiatum, M. Ulricum Meinhardum, Pastorem in Blexen/ & Hermannum Burinam, Pastorem in Struckhusen/ tanquam Consistoriales: Coram his singuli explicabant, quid haberent interrogati Pastores in Ordinatione, quod eis displicere posset: Ibi erant quidam, qui existimabant usum Exorcismi circa sacrum baptisma non posse commode & rectè retineri in Ecclesiis, cum sit Papisticus, & verba Cœna Dominica dexterius esse ab aliis explicata, quam fieret in ista Ordinatione, interim petebant informationem & sese submittebant Consistorio. Ibi prolixè Hamelmannus ostendit ex scriptura & patribus, quomodo Exorcismus vel forma verborum: *Weich du unrein Geist/ und gib Raum dem heiligen Geist.* Item, Adjuro te immunde Spiritus in nomine, &c. sit illustratio, declaratio & explicatio Baptismi, addens rationes, cur illa omnia absque periculo in Ecclesiis retineri possent, & ante plures quam mille annos retenta in Ecclesia tempore Augustini fuisse: Deinde de presentia corporis & sanguinis Christi in cœna Dominica, multa protulit argumenta, & adversariorum objectiones refutavit, additis patrum veterum illustribus testimoniis, ita quidem, ut omnes ipsius Informationi acquiescerent, & cum præ reliquis præcipuus esset, qui contradiceret, Joannes Hoddecensus, pastor Hamelwerdensis, tamen rationibus & orationi Hamelmanni acquievit. Hac ratione publicata est Ordinatio, & graviter singulis injunctum, ut & docerent, & omnia sua Sacra juxta hanc Ordinationem exercerent, quò ubique una doctrinæ formula, & unus in exercendis ceremoniis modus ac ritus observaretur: Et sic est ab omnibus subscriptum. *Reformatio Ecclesiæ in urbe Altenburgensi fuit Hamelmanno laboriosa & difficilis.*

Quod seniores pastores, ut *Ummius & Matthias*, certis de causis nondum ad plenum in Ecclesia ordinare potuerunt, hoc plane jam *Hermannus Cremes*, & *Hermannus Blomens*, aut neglexerant, aut intermiserant, aliis curiositatibus magis, quam Theologiæ addicti: *Populus* volebat privatim confiteri & absolvi: Nolebant copulationes sponsi & sponsæ aperte in templo fieri, nec admittere libenter nolebant, ut proclamatio legitime con-

jungendorum praeceperet: Et multa inordinatè & confusè, prae reliquis Ecclesiarum sequentium Augustanam confessionem morem, circa Eucharistiae administrationem, circa Baptismi peractionem & ritum, circa forum piam deductionem, circa Catechisticam doctrinam, in visitatione infirmorum & in ceremoniis & cantionibus, collectis atque aliis exercitiis Ecclesiae, saepe fiebant: Parum aut nihil de Christo perceperant auditores: Et de discrimine personarum in Sancta Trinitate, non multum cognoverant: Multa quoque vitia erant vulgaria & communiter recepta. In Hamelmannus incepit singulis Dominicis Catechisticum examen infirmorum, & juxta publicatam & typis evulgatam Ordinationem Ecclesiasticam Illustrissimi Comitum Altenburgensium omnia disponere, in ordinem inchoare redigere, hocque unum efficere, patrocinante ipsi Inchyto Comite Joanne, ut cum decore, ordine & decenter in Ecclesia DEI, omnia perficerentur; ad cognitionem CHRISTI suas oves tam privatim, quam publicè perducere pergebat, nihilque intentatum relinqueret, ut de suffragio sui Illustris Comitis Domini Joannis multa emendarentur, & multi homines converterentur: Itaque cum inciperet ista omnia reformare & in bonum ordinem, remotis abusibus, redigere, tunc turbator inquietus habebatur & proclamabatur Hamelmannus, & citis eum minis insectabantur securi: Interim omnia commodè disposuit ex patrocinio Illustris Domini Joannis, qui etiam disciplinam ad vitia inhibenda publicari iussit, & multa inordinata repressit: Mortuo Blonio accessit Hamelmanno, Superintendenti, & Hermanno Cremeti, tertius collega M. Gerhardus Sagittarius, vir doctus & concionibus habendis artificiosus, sed inquietus & turgidus, quo nomine tandem dimittitur.

Illustris Comes, ut omnia reformavit forensia & politica: Sic quoque in Ecclesiis visitationes & Reformationes abusuum fieri voluit, certa stipendiis Superintendenti & reliquis ministris assignavit: Certos redditus Schola & Scholae magistris deputavit: Ideo ipsius liberalitate duo Magistri Rostochii vocantur, ut Mag. Albertus Timannus, Joannis Amstelrodami filius natus minimus, & Mag. Joannes Stapelius ad Schola administrationem: Interca & citò anno Domini 1575. nova ex ipso fundamento aedificia & structura usum communis Scholae adornantur, quod in Senatu Theodorus Hellius Lutkenus, consul, & discipulus ac auditor Doct. Martini Lutheri, imprimis promovit: Sunt in hoc Comitatu eruditi & pii pastores, qui cum gratia docent, ut Theodorus Sprangius, pastor in Bivelsstede, qui postea Hamelmanno

manno datus est collega, (non jam dicimus de viris eximiis & ad confessorium deputatis, ut *Mag. Ulrico Meinhardo Blexensi*, & *Hermanno Burino*, pastore in *Struckhusen* / cui demortuo filius *Joannes* successit) *Nicolaus Tilingius* pastor in *Obehausen* / *Ezardus Heringius* & ejus successor *Henricus Grollius* in *Baurhave* / *Theodorus Hoddersenus*, pastor in *Golswerden* / *Joannes Hixenus* pastor *Zweiensis*, *Elardus Crusius*, pastor ad *Jadama flumen*, *Joannes Crusius*, pastor in *Ederwech* / *Stithardus Folricus*, pastor in *Nordenkirchen* / *Theodorus Umminius*, Ecclesiastes in *Waddensen* / *Mag. Edo Hoddersenus*, pastor in *Langwerden* / *Ludolphus Hoddersenus*, pastor in *Esensham* / & *Joannes Voltenus*, pastor in *Rastede* / & *Bernhardus Stammerus*, Ecclesiastes in *Holle* / *Ernestus Fuchterus* jam pastor in *Stoelhamb*: Excellent in *Delmenhorstano Comitatu* *Franciscus Licanus*, pastor in *Delmenhorst* / *Henricus Stonnebergius*, pastor in *Berne* / & *Henricus Meisollius*, pastor in *Echonemore*: Erat *Delmenhorsti collegium*, cujus ultimus Decanus erat *Hermannus Holkenus*, vir pius & doctus, in quo post reformationem *Hermanni Bonni* semper retinuerant reformatam doctrinam: Est *Joanni Comiti* uxor *Elizabetha* nata *Comitissa* ex vetustissima *Comitum Imperii de Schwarzburg* familia, admodum in pauperes liberalis. Summus est quoque ordinis Ecclesiastici cultor & fautor, frater Domini *Joannis Comitis*, Dominus *Antonius junior*, Comes *Altenburgicus* & *Delmenhorstanus*, cui Christus det omnia felicia: Amen. Instituit splendidam *Altenburgi Bibliothecam* in usum Ecclesiæ Illustris Dominus *Joannes Comes*: Nuper ministerio Ecclesiastico in hoc Comitatu *Altenburgico* viri probe eruditi, ut *Jodocus Meibomius*, pastor in *Golswerden* / *Joannes Witvogelius*, pastor in *Struckhusen* succedens *Joanni Burino*, & *Joannes Hechlerus junior*, pastor in *Eickwerden* / atque *Rodolphus Accelius*, Ecclesiastes in *Baurhave* / & *Walterus Hixenus*, pastor in *Barnesflete* accessere.

Nec hoc subticendum erit de pio & glorioso Comite *Christophoro*, horum Heroum patruo, quod ejectum tempore Interimistico ex urbe *Wesalia* aluerit liberaliter & suæ semper mensæ adjunxerit *M. Nicolaum Buschoducensem*, virum in linguis versatum & hominem eruditum: Deinde in suo testamento consulit Ecclesiis & Scholis atque pauperibus aliquot millia *Rhaleorum*: Unde apparet pium semper zelum in tam bellicoso & præstante Heroe fuisse, cujus hæc semper fuit sententia, ut *Episcopi potentissimi* in ordinem redigerentur, & istorum superflua editiones *Casari* ad ejus majestatem tuendam & sustentandam, honoremque & officium defendendum accede-

cederent: Ideo merito hic istius laudabilis Comitis fit mentio honorifica. Sicut pater Dominus Antonius ante oppidum Delfmenhorst per Arnoldum Erverveldum Satrapam curavit xenodochium extrui, quod bonis & redditibus annuis donavit: Ita quoque ejus filius Dominus Joannes Comes extruit splendidum xenodochium ante urbem Altenburgam, quod privilegio & agris & pascuis, annuisque redditibus ad usum pauperum ornatum. Hodie sunt Hamelmanno collegae Theodorus Sprangius senior, & Bernhardus Scultrenus Pictorius, in Ecclesia hujus urbis Altenburgicae. Et hoc censeo non omittendum. Cum Magister Jodocus Glanens, vir integerrimus & doctissimus, diu pro veritate certasset Bremae, tandem opera D. Archiepiscopi ejicitur ex ministerio, mox illum Inclytus & Illustris meus Dominus Comes Joannes, suscepit, & in primarium pastorem ditonis Fleverus instituit, ubi adhuc cum egregiis viris Georgio Heneto, Joanne Sarwarth, aliis alibi nominatis, in Domino superest.

ECCLSIASTICA HISTORIA
RENATI EVANGELII
In COMITATU BENTHEMENSIS.

Fuit Arnoldus, Comes Benthemensis & Stenvordiensis, Dominus de Wuelincshave / vir natura pius & ex sancto zelo pontificiae religioni devotè addictus: Interim habuit aulicum concionatorem nomine sedatum, singulari eloquentia, ingenio, multa lectione & medicri eruditione præditum, nomine Joannem de Doen / hic Loënis inter- dum occulte, interdum aperte variatis verbis doctrinam Evangelii anno Domini 1542. & 1543. in aula propagabat, & pugnantem cum ea sententiam pontificiorum ostendebat, horrendasque Papistarum superstitiones & abusus crassos idolatricosque taxabat: Interim mirificè per- tuit conciones suas formare, & verba exquisita patheticè sic quidem proferre, ut ejus concionibus in aula multi moverentur, tam fidelis Evangelii propagator erat hic Joannes Loënis.

Concionibus talibus non quidem contradicit Comes, interim ea non laudat. Interea Inclyta Comitissa *Walburgis*, nata Domina de *Bredrot & Viana*, amita ultimi masculi ex ea familia heredis *Henrici*, per hunc *Johannem Loënum* convertitur & sinit se commoveri, ut ex istius *Loëni* instinctu de usu utriusque partis Eucharistiæ, textum Evangelistarum & repetitionem Pauli i Corinth. 10. & 11. diligenter legeret, & mox fraudem Papistarum perfertisceret: Mox etiam generosæ foeminae & matronæ Illustri, textus Pauli claros de justificatione hominis & de sola fide justificante in Epistolis ad Romanos, ad Galathas & ad Philipenses & Ephesios ostendit. His lectis gavisâ est optima Domina in CHRISTO, & demum cognovit, quantis in tenebris & ipsa antea versata fuisset, & in quanto errore hærent omnes Pontificii? Tandem Inclyta matrona etiam de uno & unico mediatore & advocato nostro apud patrem Christo, legit testimonia illustria Sacræ Scripturæ, & sic plane rejecit invocationem Sanctorum, in Papatu usitatam: Sic his & aliis lectis plane renunciat Papatui, & accedit ad Evangelicam doctrinam. Ita Nobilissima matrona *Walburgis* per conciones & privatas admonitiones *Joannis de Loen* CHRISTO lucrifacta, non destitit orare, monere, obtestari, tam noctu quam interdum, & sæpe non sine lacrymis Dominum & maritum suum, instans tempestivè & intempestivè, & suo Comiti sæpe textus Pauli jam prædictos, ex quibus ipsa conversa erat, obtrudens & blandissimis verbis suum Heroa *D. Arnoldum* ad lectionem tam perspicuæ Scripturæ invitavit, ut tandem his omnibus quasi in conscientia convictus acquiesceret. Ne tamen quicquam temerè in rebus conscientia, & in præcipuis fidei articulis vel mutaret, vel susciperet, aliquoties per aliquot septimanas audivit diligenter suum aulicum concionatorem *Joannem Loënum*, & ipsius fundamenta expendit, argumentaque prolata diligenter observavit: Postremò prædictum *Joannem de Loen* ad se aliquoties privatim vocavit, graviter ipsum per propriam conscientiam monuit, ut ipsi candidè, syncere, non perplexe, sed methodicè, animi sui sententiam explicaret, & ostenderet, quibus argumentis hanc illam suam, quam quotidie in aula pro concione doctrinam propagaret, defendere posset: Ibi *Johannes de Loen* exorsus de justificatione hominis, de remissione peccatorum, de Sacramento, de clavibus, de pœnitentia, de auctoritate Sacræ Scripturæ, de traditionibus humanis, de purgatorio, &c. prolixè coram Comite suo disseruit, & quæ protulit statim ex scriptura Biblica, quam

quam habuit in manibus, probavit, & rursum, quomodo locos istos
 Papistæ corrupissent, prolixè ostendit, eorumque argumenta expedite
 refutavit, & quæ generosus Comes *Arnoldus* objecit, ea facile solvit.
 Et sic iste Joannes sapius cum suo Generoso Domino congressisset, &
 cum peteret aliquid ex Lutheri scriptis videre, prælegit ei Germanicæ
 Lutheri Psalmodias: *Nun freuet euch lieben Christen gemein. Item Wir
 glauben. Item Wir bitten den heiligen Geist. Item Christi in Eodes
 Bande/ &c.* Et in istis Psalmodiis singula verba coram Comite Illu-
 stri expendebat, alioque tempore cantiuunculam, *Ein feste Burg ist un-
 ser Herr und Gott/ &c.* quoque Comiti explicuit, tradiditque ei Lutheri
 scriptum, das schöne Confitemini, percurrendum, deinde loci Comi-
 nes *Philippi Melancthonis*: Tandem quoque clam ad se, ut prudens
 doctus Heros, in tam ardua conscientia causa vocari iussit *pastorem
 oppido Ulfen/ Joannem Hasenbartium*, virum præ reliquis pastoribus ge-
 nevem & aliquid intelligentem, & cum eo in eandem sententiam consultis
 & demum ex ejus sermone summam Evangelii, discrimen Legis & Ev-
 angelii, & abusus pontificios didicit, quia & ipse in sua parochia ince-
 perat patrocinari Evangelio, & Sacramenta legitime administrare de
 suffragio generosæ Domina: Mox iste tradit suo Principi *Domino Ar-
 noldo Augustanam Confessionem, ejus Apologiam & Schmalcaldicos articulos
 cum utroque Catechismo Lutheri* legendos, adjungens libellum *D. Urbani
 Rhegii* continentem formulam caute loquendi de præcipuis vero doctrina
 articulis.

Cum illa omnia Comes *Arnoldus* legisset, & nomina Illustrissimorum
 Principum qui Augustanam confessionem obtulerant Casari asteris-
 vidisset, & jam ex multis intellexisset, quod illam in ea confessione
 comprehensam doctrinam multialii Principes, Heroes, & civitates
 hinc inde curassent in suis ditionibus & jurisdictionibus propagari: Co-
 vocari quoque iussit ex utroque Comitatu omnes Pastores, & ipsis curat
 lens per consiliarios & prædictos Theologos *Joannem Hasenbartium & Jo-
 annem Loënum* Anno Domini 1544. indicari, ut in posterum abolerentur
 eiiis sacris, idolatricis cultibus, *Missis, Vigiliis, sanctorum Invocationibus
 Stationibus, procesibus, atque abusus in aqua lustrali* similibusque doctri-
 nam Augustana confessionis amplecterentur & juxta formam Ecclesiarum
 confessioni addictarum, Sacramenta & reliquas ceremonias Ecclesiasticas ad-
 ministrarent: Tandem in tali conventu pastorum omnium, & in præ-
 sen-

sentia suorum præcipuorum consiliariorum & Nobilium sic omnes affatur proprio ore Comes: Honorandi & cordati pastores. Hanc, quam modo vobis tradendam in Ecclesiis nostris proposui doctrinam, agnosco in mea conscientia veram, & per gratiam Christi Domini mei in hac usque ad finem vitæ meæ perstabo: Nec quoque me vel pigebit vel pudebit propter hanc exilia sustinere, & quamvis adversam fortunam experiri, committens eventum Domino JESU CHRISTO filio DEI: Ut quoque idem vos tanquam fideles pastores faciat, singulos per proprias conscientias graviter moneo, quia quilibet cogitabit, quod sit illi coram Archipastore Christo suæ villicationis ratio danda: Sitis igitur fideles in hæc doctrina propaganda, & interim eventum committite Christo nostro Emanueli, ut ei stetis & cadatis: Si quoque propterea vobis sustinenda essent exilia & calamitates ferendæ, quisque sumat alacriter crucem suam in se & sequatur suum Dominum & Salvatorem Christum filium DEI, nemo enim potest piè in Christo vivere absque persecutione & calamitate. Stemus igitur fortes animati in Domino, nixi vera fide & fiducia filii DEI nostri protectoris: Quod ad me attinet, quantum in me est, agam patronum veræ doctrinæ & omnium piorum rectè sentientium, eos protegam: Nec ullius periculi aut infortunii metu aut terrore Christo Domino nostro volente & nos confirmante patiar me divelli à tali proposito. Finita oratione Illustri Comitis, omnes pastores egerunt gratias DEO & ejus Celsitudini non sine lachrymis præ gaudio: Sic omnes pastores cœperunt veram doctrinam propagare, & legitimum Sacramentorum ulum & idoneam piarum ceremoniarum administrationem adornare & in effectum producere: Eratque etiam in plebe magnum gaudium, & magna inter ministros Ecclesiæ concordia: Comes ipse etiam constanter in pio perstitit proposito usque ad finem vitæ: Et quidem tempore Interimistico nulla singularis mutatio est in hujus Comitis Ecclesiis visa: Et licet hic Comitatus variis sectis undique cingitur, tamen tunc temporis permansere Ecclesia ibi à Sectis Anabaptistarum & Sacramentariarum longo tempore pura & immunes.

Præcipuos duos Evangelii Doctores recensui & nominavi, quibus merito annumerari debet *M. Rodolphus Kamfferbeckius*, vir excellenter doctus & egregius Theologus (qui se in quibusdam graviter *D. Alberto Hardenbergio* opposuit & evulgavit in Belgico idiomate aliquot commentaria in quosdam prophetas) fuit *Pastor in Bosthusen* / sed bonus *Kamfferbeckius* immatura morte eripitur ex hac vita non sine jactura totius Eccle-

clesiæ per istum Comitatum: Ei succedit *Georgius Hasenbartius*, *Johannis filius*: Item in oppido *Niehaus* sunt concionatores fidei *Jodocus Crullius* & *Alexander Fungius*: Item alibi docent *Antonius Joannis Svolapæ* & *Gerhardus Bestius*.

Jam multi censent in eo Comitatu aliam vigere religionem, videlicet eam, quæ ad *Calvini* dogma accedat, quod tamen pro recto non affirmamus. Interim modernum Comitem *D. Arnoldum*, *Everaci filium* & *senioris Arnoldi*, cujus mentio facta est, nepotem, pietate, doctrina, virtute & clementia illustrem vigere & modo florere scimus.

ECCLESIASTICA HISTORIA RENATI EVANGELII

In COMITATU BARBIENSI.

Semper quidem *Wolfgangus*, Comes *Barbiensis*, postquam *Georgius* *Johannes* *Gebhardo* Comiti *Mansfeldico*, amavit doctrinam à *D. Luthero* propagatam & suis pastoribus permisit, ut libere Evangelii doctrinam propagarent: Ideo ipsi *L. Nicolaus Amstorfius*, dum ageret *Seniorum* & *Inspectorem Ecclesiæ Magdeburgensis*, fuit familiaris & gratus: Tandem vocavit *Witebergam*, de consilio *D. Lutheri* & *Philippi Melancthonis*, *M. Wernerum Steinbusium*, *Westphalum*, in *Superintendentem* & *pastorem Barbiensem*, qui *Barbiensis* Comitatus Ecclesiis longo tempore præfuit. Extat Epistola ejus ad *Philippum Melancthonem* scripta, an rectè dicantur filius DEI λόγος & patris: Sed eam Epistolam censent *Scholastici Witebergenses* scribentes pro præceptore suo *Philippo*, non ab hoc *Wenero*, sed ab *Illirico Flacio* profectam esse: Quem ajunt rei familiaris & domesticis negotiis magis occupatum, quam ut tam periculosis quæstiones tractet: *Philippus Melancthon* huic *Wenero* respondet, & apertè eodem Anno videlicet 1556. testatur, talem Epistolam ipsi *Wenero* dictatam esse ab alio, quamvis ipsum vocet virum prudentem & amicum veterem, interim monet, ne in posterum hujusmodi delirias ad ipsum scribat: Tandem sic concludit Epistolam *Philippus*. Hæc ad Epistolam quam mihi misisti, breviter respondeo, & te oro, ut sis hortator certus ad studium publicæ tranquillitatis. Vale. Anno Domini 1556.

Hic *M. Wernerus* diu in *Ecclesia Barbiensi* vixit & veram doctrinam propagavit: Fuere etiam vel cum illo vel post illum ibidem pastores & Eccle-

Ecclesiarum ministri *Joannes Doberdus, M. Henricus Dresserus, Petrus Hebrus, &c.* & plures: In eadem paterna Religione perfliterunt pii & illustres Comites filii Domini *Wolffangi D. Albertus, Egregius Heros, & Dn. Burchardus,* magnis Principibus gratus.

ECCLESIASTICA HISTORIA RENATI EVANGELII

In COMITATU DEIPHOLDIANO.

Cum *Fredericus Comes* duxisset *Evam Comitissam* natam de *Regenstein* qua perceperat gustum Evangelii in patria, ea fuit piis monitis hortatrix marito & Domino suo, ut curaret Evangelium in sua ditione propagari, & Germanicos psalmos cantillari in Ecclesiis, tamen tali Illustris Dominae proposito vehementer restiterunt Capitulares, Canonici & Vicarii in *Dreyper* sed cum pia matrona non desisteret, & ad Comitem Generosum fama perferret, quendam virum doctum & lectorem in coenobio Franciscanorum, nomine *Patroculum Romelingum*, (quem alii *Borgelonum* vocarunt) *Susatensem*, magna cum libertate & mira facundia *Osnaburgae* tradere Evangelium, & propterea in periculo versari, nec tamen mox ideo desistere coeptis, sed animose pergere: Statim *Comes Fredericus* mittit Anno Domini 1528. in vicinam urbem *Osnaburgam* legatum, & curat *Patroculum Romelingum* evocari ad se, & audita ipsius concione retinuit eum in ministerio, & is & disputavit & docuit publice contra istos *Canonicos & Vicarios*: Postea moritur *Asindia* sudore Anglico Anno Domini 1519. *Comes Fredericus* relicto filio infante *Rodolpho*, cujus tutelam suscipere patrum *Joannes & Conradus*, & Evangelio suum permiserunt cursum. *Patroculus Romelingus* fortiter pergebat in propaganda Evangelii doctrina & erat diligentissimus *D. Lutheri* discipulus ac imitator, & ipsius vestigia sequebantur reliqui pastores. Ipse *Romelingus* in tali proposito perseveravit etiam sub gubernatione *Rodolphi*, Comitis filii *Dn. Frederici*, quia & ipse Evangelii doctrinam suo patrocinio fovebat, usque ad annum Domini 1558. vel 1559. Circa ista tempora cum amplexus esse videretur pius Comes & Heros bellicosus *Dn. Christophorus, Comes Altenburgensis*, sententiam *D. Hardenbergii*, & veniret *Deipholtium*, atque permoveret *Patroculum*, ut cum *D. Alberto* familiaritatem contraheret, & ipsius opinionem sequeretur: Id facit *Romelingus*, & sic senex

videbatur à priori sententia sua deflectere aliquantulum, deceptus per *Hardenbergium*, qui quoque prædictum Comitem *Christophorum* in suam pertraxerat astute & subdole sententiam, ut erat homo in persuadendo mirus: In hoc proposito postea senem *Patroculum* confirmavit ejus gener *Henricus Bokelmannus*, vir acutus & disertus concionator, sed ut opinor Calvinianus.

Patroculo accesserunt *M. Joannes Plumerus*, pastor in *Dreyer Hermannus Major*, *Joannes Hoffmannus* & *Hermannus Travesius*, quoniam diligenter legebant *Calvini*, *Petri Martyris* & *Bullingeri* scripta: item permanebant in sententia *Lutheri*, & veterem formam cum baptisatum synaxim administrandi usitatam cum veteri & vera doctrina vernebant *Gisbertus Stannarius*, *Joannes Steingroffe*, *Albericus Gulsus*, *Antonius Schraderus* & *Joannes Laërus*. Mortuo *Romelingio* circa Annum Domini 1566. & antea demortuo quoque Comite *Rodolpho*, qui etiam (sicut & *Patroculus Romelingus*) permanfit in nostra religione constans tempore *Interimistico*, nec quicquam propter minas *Cæsarum Caroli V.* mutabat, devoluta erat tutela junioris Comitis *Frederich*, nati ex matre Comitissa *Hoyensi Margaretha*, pia matrona, ad Illustrissimum Ducem *Laneburgensem Wilhelmum*, Principem verè pium. Quando igitur ille audiret dissonantiam in opinionibus & ceremoniis existere inter ministrorum & pastores Ecclesiarum, in hoc Comitatu, ablegavit eo *Joannem Dreyermannum*, Consiliarium & Licentiatum Juris, *M. Georgium Bönensackium* Superintendentem, & ejus collegam *M. Hermannum Cregelinum*, qui convocatis pastoribus omnibus Anno Domini 1571. ad 17. Augusti, in præsentia Domine Comitissæ viduæ *Margaretha*, Doctoris *J. U. Hermanni Husekeni*, Cancellarii, & Doctoris *Reineri à Sande* Calvinistæ, ordinationem Ecclesiasticam olim ante plures annos Ecclesiis Ducatus *Laneburgici* à *Philippo Melanchthone* præscriptam, proposuerunt, ut juxta eam singuli sua sacra in Ecclesiis concorditer administrarent: Ibi post deliberationem prædicti pastores, quorum primarius erat *Plumerus*, mox confecto scripto offerunt viduæ Comitissæ, quid in illa ordinatione desiderarent, imprimis de usu *Exorcismi* in baptisate retinendo, & de admittendo muliebri, tempore necessitatis, baptisate, multa locum istas ceremonias tanquam impias & cum scriptura pugnantes atheasque rejiciunt priores quatuor, ideo res procedit ad colloquium, in quo etiam non solum prolixè est de retinendo baptisate muliebri, tempore necessitatis, & admittendo *Exorcismo* antiquissimæ Ecclesiæ usitatum à *M.*

à M. Bonensackio & Cregelio contra Plumerum & suos plurima etiam spinosa proferentes, disputatum, sed quoque de re Sacramentaria, & de cena Dominica, magna controversia accessit, probe à Luneburgicis ventilata Theologis. Deipholiani isti quatuor pastores, licet quaedam speciosa videbantur adferre, tamen ita sunt refutati, ut admittere illam Ordinationem non obscure se declararent, praesertim quinque posteriores pastores, qui omnibus modis & obviis ulnis Ordinationem Luneburgensem acceptarunt & approbarunt, imprimis vir doctus Gisebertus Stannarius, &c. Omnia nobis felicia de gubernatione hujus moderni Comitis D. Frederici Illustris & Generosi, cui Christus adsit sua gratia, & praebet ei omnia felicia, promittimus.

HISTORIA ECCLESIASTICA RENATI EVANGELII

In DELMENHORSTANO COMITATU.

Quando Monasterienses olim ad se eum Comitatum rapuissent ut percruenta bella, ecce accidit circa annum Domini 1543. ut Franciscus, Waldechianus Comes, Episcopus Monasteriensis & Osnaburgensis, Administrator Mindensis, curaret reformari Ecclesias per Hermannum Bonnum, Ecclesiarum in Inclyta LubecaInspectorem, virum doctissimum, sic quoque in collegio & Ecclesiis Delmenhorstans viguit vera Religio, & praefectus est Ecclesiae in Delmenhorst Oliverius Marsmannus (quem alii Marschium vocant) Flandrus, vir doctus, qui graviter primo contendit cum Capitularibus, praesertim Decano Hermanno Hollikeno, donec eos ad cognitionem veritatis perduceret. Illo Osnaburgam discedente, ibidem ludimagister Hieronymus Trabukirius Brabantus succedit, & istius demortui rursum locum occupat Ludimagister eruditus Franciscus Liranus, atque eo tempore quando Hermannus Bonnus reformaret Ecclesias, praeficitur Berna in Stedingia Phrisia Pastoratui Bernhardus Knopius, vir doctus, & huic successit Henricus Stonebergius vir ingenio festivo: In Vanderfese (templo à Genserico Gotthorum rege, ut vulgo refertur, exstructo) tunc praefuit gregi Wernerus Stein longo tempore, &c.

Cum vero ex jussu Commissariorum Caesaris & legitimis mediis tanquam veram suam haereditatem, Marte & bellica virtute ad se & suos redegisset transtulissetque D. Antonius, Comes Altenburgensis & Delmen-

horstannus anno Domini 1547. Comitatum hunc, religionem veræ doctrinæ ipsis omnibus non solum permisit, sed etiam singulis pastoribus suum patrocinium clementer promisit.

Monasterienses, qui volunt videri Catholicæ & sancti cultores Romæ doctrinæ, destruxerunt *Canobium* amplissimum in *Hude* monachorumque dissiparunt, & everterunt funditus celebre templum collegii oppidi *Delmenhorst* / & plane hoc demoliti sunt, & rursus locum parvum sacellum erigi curarunt: Hi erant talium Episcoporum & Cononicatorum fructus.

Nostro tempore *Delmenhorst* magnum veræ Religionis, doctrinæ ac ministerii Ecclesiastici agit patronum *Junior Antonius*, *Comes Auriburgensis* & *Delmenhorstianus*, qui ibi suo aulico concionatori *Johanni Heinio*, viro pio & diligenti novas ædes extruxit, stipendium *Francisco Lirano*, pastori, & prædicto *Heinio* auxit, novam Scholam *ordinari* curavit, & Ludimagistro annuum mercedem constituit, & *multos* Ecclesiæ clementer & liberaliter fovet.

Hodie in *Ganderfese* docet vir diligens *Conradus Osmundus*, & in *Sarpstede* *Antonius Mejerus*, in *Stedingia* *Berna Henricus Holder*, *seems Bellingus*: In hujus Illustris Comitis præfectura & Ecclesiæ *Dard* Evangelium primò plantavit *Telemannus Hanneken* / vir prudens, cui filius *Gerhardus Hannekens*, vir sagax & industrius, successit.

HISTORIA ECCLESIASTICA RENATI EVANGELII

In DOMINIO ESENSI.

Cum *Balthazar*, *Nobilis Dominus in Esens & Witmunde* / à vicinis Dominis & Heroibus multis variisque modis infestaretur, & bellicis negotiis occuparetur, licet *Evangelica doctrina* additus esset, tamen propter tumultus & dissipationes nihil ille tentare potuit: Tandem se confœderarunt & confociarunt aliquot pii pastores, ut *M. Johannes Visbeckius*, *Pastor in Durhove* / (qui ad septennium studuerat *Witberge*), *Richardus Hicke*, *pastor in Dunum*, & *Mammo Falckhardus*, *pastor in Widdorp* / quod vellent feliciter Evangelii doctrinam propagare in suis Ecclesiis & pios psalmos canere, & sic pergere, etiam si propterea quodvis periculum essent experturi: Id quidem isti tres in effectum produxerunt.

& ideo anno Domini 1525. feliciter inceperunt: Mox invasit ditionem Domini Balthasaris Enno, Comes Orientalis Phrisia, qui per totam ditionem Esensem & Witmundensem curat Evangelium de JESU CHRISTO per quendam Fabianum propagari & Ecclesias reformari, ut erat Luthero & ipsius doctrinae addictissimus Comes.

Interea incertis obambulans sedibus Dominus Balthasar, tandem se subjecit Carolo, Duci Geldria, à quo accepit in feudum suam ditionem: Ille Carolus ut vir bellicosus, & ultimus suae masculae stirpis Dux Geldria, magno exercitu ingreditur Orientalem Phrisiam, obsidet praedivitem praefecturam de Grete (olim dictam Graiße) & expugnat: Quam si recipere vellet Comes Enno, cogebatur Carolo Duci in totum concedere ditiones Esensem & Witmundensem, in quam curat Princeps introduci Balthasarem, verum Dominum & haeredem, (ea tamen lege, ut ipse ibi semper haberet Vicarium Ducalem vel locum tenentem) per Bernhardum ab Hackwardt / Nobilem Capitaneum, quem etiam suo ibi loco Vicarium constituit: Hic Hackwardus cum rerum potiretur, & quidvis in ditionibus his non etiam consulto vero Domino & haerede D. Balthasare, tentaret, erat infensissimus hostis verae doctrinae, vocabaturque Lutherum heresiarum, ejusque discipulos haereticos, & graviter in veros Christianos & pios pastores cepit inquirere: Ejecit M. Joannem Visbeckium, liberaliter suam doctrinam coram hoc Hackwardo confitentem & probe probantem, ex Burhave / quod valde male habebat Dominum Balthasarum, qui amabat Visbeckium, ideo eum praefecit Ecclesiae & pastoratui in Werdum.

Valde in tam impio proposito confirmavit Nobilem Bernhardum ab Hackwardt quidam Pontificius pastor in Witmunde / homo versutus, Joannes Pluckerus, Papista insignis, qui multos pios ad eum detulit. Ejecisset quoque Hackwardus Reichardum Hickenem ex pastoratu in Dunum, nisi ipse vitam cum morte commutasset: Cui cum quidam Popkenus succederet, & interim uxorem duceret, propterea tanquam haereticus damnatur & in exilium pellitur. Quando etiam ex Pluckeri instinctu cognosceret adhuc in Werdum foveri M. Joannem Visbeckium, inde ipsum quoque expulit, qui se postea in Dithmarsiam contulit, & ibi ut vir doctus & facundus conditionem Ecclesiasticam obtinuit: Deinde Mammo Folkhardus pellitur ab ipso ex parochia in Urdorp / tunc eum suscipiens D. Balthasar fovit aliquantulum & postea Ecclesiae in Uzel praefecit. Interea moritur anno Domini 1537. Dux Geldria Carolus, & cum tunc abire

abire iussisset *Hackwerdum Dominus Balthasar*, ut ipse manum Regimini applicaret & plenum Evangelii patrocinium suscipere, tandem optimus *Heros Balthasar* curat solenniter ex *Dithmarsia* revocari *M. Joannem Visbeckium*, virum doctum & gravem, eumque constituit pastorem primò in *urbe Esensi*, deinde ordinavit in *Superintendentem* per illas ditiones: Committit etiam *Dominus Balthasar Visbeckium* cum *Pluckerus* aliquoties, ut in ipsius presentia sæpe de religione conferret. Tandem cedit *Pluckerus Visbeckio*, & dat gloriam DEO & ejus filio *CHRISTO* Domino nostro, migrat in castra *Evangelicorum* jam professoris ætatis & magni judicii ac ingenii homo: Qui pro sua facundia multum in propagando Evangelio & multis *CHRISTO* lucrificandis laboravit: Idem fecit *Hermannus Wickrodius Esena*, ubi collega *Visbeckio* datus est vir sane in sacris literis eruditus & pius.

Dominus Balthasar instituit visitationem Ecclesiarum suarum & hinc præfecit *Visbeckium* & *Joannem Pluckerum*, qui omnia bene disponebant per Ecclesias. Postquam *Domino Balthasari* tunc bellum inferrent *Bremenses* & cingerent arcem *Wittmunde* erat in obsidione *Joannes Pluckerus* & in arce moritur anno Domini 1540. ideoque à castrensibus honeste sepelitur & in valle sepulturam consequitur, cui tunc in pastora successit *Henricus Wackenrodius*, vir sagax, cui deinceps datus est collega & successor filius hujus *Henrici Joannes Wackenrodius*.

Moritur eodem Anno Dni 1540. *Dominus Balthasar* nondum conjugatus, itaque hæc Domina devolvuntur jure hereditatis ad *Joannem* ejus *Annam* nuptam *Oithoni Comiti Rithbergico*, quæ etiam & vivo marito *Domino Otthone* & mortuo, ministerio Evangelii favebat, & unico adhuc superstiti filio *Domino Joanni Comiti* & *Domino* tradebat gubernationem trium ditionum, ut *Comitatus Rithbergici*, *Dominiorum Esensis* & *Wittmundensis*: Hic *Heros* ut erat statura, ingenio, doctrina, & eloquio conspicuus & clarus, sic quoque amabat doctos & synceros pastores aliosque peritos viros.

Cum vero moreretur *M. Joannes Visbeckius*, constituit in ejus locum suum veterem pædagogum *Hieronymum Grestium Herwardensem*, virum sedatum & probum, & demortuo *Wickrodi* erant *Grestio* collega *Wilmoldus* quidam, & postea *Lubertus Henricus*: Fuit sub *Hieronymo Grestio* bono, facundo & honesto, dum ille viveret & pastorem atque *Superintendentem* ageret, magna pastorum tranquillitas atque pius consensus. Cum vero *Comes Joannes* moveret bellum *Lippiensi Comiti Bernhar* datus

que deinde ei cum Episcopo *Paderbornensi Remberto à Kersenbroch* magnam *Comiti Lippiensi Bernhardo* exercitum auxilio adducente, *Lippiacus* occurreret & in arce *Nitberg* cingebatur *Dominus Joannes*, & res devolvebatur ad totius ordinis *Westphalici* proceres, tandem facta deditio se captivum tradit *Duci Juliacensi & Clivensi Domino Wilhelmo*, qui eum in *Burich* oppido tenuit captivum. Ibi in honesto carcere, vel potius loco tali Heroe digno, sæpe pios Germanicos libros in latinam linguam transtulit: Postea translatus *Coloniam*, ubi libere in libero hospitio versabatur, donec ibi animam ageret: Mortuo interea *Hieronymo Grestio*, & adhuc detento illustri *Comite*, ejus socia lecti & conjunx *Domina Agneza* nata *Comitissa in Benthem & Stensfordt* contulit eum pastorem *Johanni Sylvio, Benthemensi*, homini quidem facundo, sed vitæ dissolutioris, quo nomine est etiam à consiliariis sæpe reprehensus.

Mortuo parente *Comite Joanne* tandem elocatur hujus filia major natus *Armegarda Erico, Comiti de Hoya* pio & veræ Religionis ac ministerii Ecclesiastici amantissimo Heroi, qui harum ditionum gubernationem suscipit, & imprimis curam habet, ut ea doctrina, quæ sonat in Saxonice Ecclesiis, & quam ex ore *Lutheri* percepimus, ubique conservaretur. Interea dum aliquoties à gravi & eximio viro *Domino Fodoco Wettero, Osnaburgensi, Cancellario Comitatus & Dominiorum Rithbergici, Esensis & Witmundensis*, veræ ac Lutheranæ doctrinæ assertore & confessore constante, *Joannes Sylvius*, sicut antea sapius propter dissolutam vitam & œconomiam suam valde offensivam admoneretur & ad meliorem frugem traheretur, tunc incepit *Domino Cancellario Wettero* movere controversiam, atque conatus est ejus uxori aliquam labem impingere: Sic auctoritate *Comitis Erici* ejicitur, & ei succedit *Meinhardus Hajo Eibenus*, vir sobrius, pius, studiosus & diligens, cui est collega *Lubertus Henrici, Alphusius*.

Fuere ibi pastores merito honoris causa nominandi, ut *Mammo Folckhardus* pastor in *Uzel* qui usque ad Annum Domini 1576. ab initio sui officii Ecclesiastici in *Urdorp* primò deinde in *Uzel* per annos 53. pastorem egerat: Fuit etiam pastor in *Dunum vel Thunum Rodolphus Sylvius*, vir doctus, cujus antecessor erat *Fabbo*, inter primos Evangelistas hujus territorii numerandus. Erant ibi etiam præcipui doctores Evangelii *Johannes Beckerus, Meppensis, pastor Stedesdorfus, & Johannes Fontinus, pastor in Folcum/ Hajo Eibo, pastor in Eglinck/ Wernerus Butinckius, pastor in Uckum/ & Gerhardus Sutphanensis, pastor in Werduin*. Hodie alibi docet in his

Ecclesiis *Bernhardus Hockerus, Osnaburgensis*, clari & docti viri *Jodoci Hockerii* frater.

Hodie Ecclesiæ horum Dominiorum cum pastoribus piis in vera Lutheri doctrina & sincera religione, pacificè & tranquille sub patrociniis Inclyti & Generosi Comitis *D. Ennonis*, ejus nominis tertii, *Comitis Orientalis Phrisiæ*, qui in possessionem harum Regionum pervenit per conjugium initum cum Generosa Domina *Wolpurgi*, filia *D. Johanni* celeberrimæ memoria, florent: Et dicitur hic Comes nostram Religionem contra *Schwermeros* constanter tueri, in quo proposito eum diu Dominus JESUS ad finem vitæ conservet, Amen. Et nos ejus Celsitudinis gratia felicia optamus.

Appendix de DOMINIO GEMME.

Quos habuerit in arce, Dominio & oppido Gemme pastor Illustris Dominus *Jodocus*, Comes in *Dolstein / Schowenborch & Stemberg / Dominus in Gemme* licet veritatem Evangelii amaret, & à Pontificum doctrina alienus esset, plane ignoro: Ideo de his nihil scribere possum.

Historiam renati Evangelii in Comitatu & Civitate *Gittingia* delimus in ea parte, qua describitur, quomodo renatum sit Evangelium in Urbibus inferioris Saxoniae.

HISTORIA ECCLESIASTICA RENATI EVANGELII

In COMITATU HOYENSI

Sub pio parente *JODOCO* & quatuor piis filiis *ALBERTO, ERICO, OTTHO*
& *FREDERICO*, ultimis istius Illustris Stemmatis Comitibus
& Heroibus laudatissimis.

Cum *Annam*, Comitis *Wolffangi de Gleichen* filiam, duxisset sibi conjugem *Jodocus*, Comes *Hoyensis & Broichausianus*, *Jodoci senioris & Armegardæ Comitissæ Lippiensis* filius, & magno are se gravasset propterea, quod à Ducibus *Brunsvicensibus & Luneburgensibus*, qui conditiones invaserant & jam occupabant, redemisset duos Comitatus, que in feudum ab eis accepisset, prius solutis omnibus bello impensis sumptibus, ideo propter debita sæpe in mœrore & curis obrutus hærebatur, ibi libros consolatorios ei mittit socer *Comes Wolfgangus*, quos tuos
D.L.

D. Lutherus ediderat: Ita scriptis D. Lutheri recreatus, ex petitione con-
 jurgis etiam omnia illa D. Martini Lutheri scripta sibi curavit emi, & avidè
 legit: Id quidem admodum ægrè ferebant monachi Terminarii, & hinc
 inde pastores papistæ: Tandem inflammatur amore restauratæ per Dn.
 Martinum doctrinæ, ideo proficiscitur ad suum Principem (cujus erat
 beneficiarius) pientissimum & optimum Dominum Ernestum, Ducem Lu-
 turgensem, qui jam quoque per avunculos suos Electores Saxoniae Frederi-
 cum sapientem, & Joannem constantem, ut fideles patronos Lutheri & ejus
 doctrinæ, ad veritatem Evangelicæ assertionis adductus erat & singu-
 lis pastoribus per suum amplissimum Ducatum, liberum Evangelii cur-
 sum permiserat, & communicato cum ipso consilio, atque adeo insti-
 gatus ab eo circa Annum Domini 1524. mox monitis ita præstantissimi
 & æterna memoria dignissimi Principis Ernesti acquiescens, loquitur
 cum suo aulico concionatore & sacrificio & confessore, cum quo per
 integrum triennium legerat scripta Lutheri & Philippi Heros Jodocus, &
 eo consentiunt, ut literis & pecunia Comitis Jodoci instructus hic pius sa-
 cerdos & Domini confessor, nomine Conradus Drudekennus, se Wittenber-
 gam conferret Anno Dni 1525. ad Doctorem Martinum Lutherum: Qui
 Drudekennus exposuit propositum Comitis sui Lutheri, quod ejus Celsitu-
 do peteret propter vagantes monachos Terminarios & alios pontifi-
 cos pastores & vagos missificos quendam doctum & in sacris literis ver-
 fatum virum sibi mitti, qui tales contundere & confundere posset: Mit-
 tit igitur Lutherus suum domesticum Adrianum Buxschotium, Antwer-
 piensem, qui Antwerpia cucullam exuerat & se ad Lutherum contulerat,
 virum in latina lingua facundum, & in Belgico sermone suavem: Quem
 honorificè excepit optimus & ardore veræ doctrinæ accensus Comes,
 & tandem cum illo communicato consilio, & habita deliberatione, ju-
 bet ipsum ingredi templum Neoburgi (quod est amplissimi Comitatus pri-
 marium oppidum) & audire monachum terminarium pro concione
 docentem: Monachus cum nesciret talem reformatorem adesse, cepit
 diriter in Lutherum stomachari & pro hæretico fugiendo proclamare.
 Ibi Adrianus Buxschotius exorsus palam dixit: Ego ad hoc vocatus sum
 ab Inlyto Comite Hoyensi Domino Jodoco, ut te & tuos mendacii argue-
 rem: Ideo dic tu, perverse monache, idque palam coram tota Ecclesia
 hac, ubi, quando & quibus in locis erravit Lutherus, & in quibus argu-
 mentis vel articulis ipsum censes hæreseos accusandum? Cum obmu-
 tesceret monachus, inquit ad Crucigerum, responde & quidem cito,
 Hhh hh 2 aut

aut te arguo mendacii & hareseos: Ibi clam descendit ex suggestu monachus se alio conferens, nunquam in Comitatum hunc reversus. Mox ascendit in proxima concione *Adrianus* suggestum, & ad publicam disputationem se obtulit, hoc etiam ab Illustri Comite *Jodoco* impetravit ut ubique locorum intimaretur, hunc magnum *Adrianum Buxschotium* publicè Pontificias impietates refutaturum, & doctrinam *D. Lutheri* aperta disputatione confirmaturum esse solidis scripturæ testimoniis & certis argumentis. Cum vero omnes detrectarent disputationem, curavit per hunc *Adrianum* aboleri Generosus Comes *missas, vigiliæ, invocationes sanctorum* & reliquas Papales abominationes, & aliquam institutionem Ecclesiarum adornari, & certam formam ceremoniarum. Sequenti anno frater *Jodoci Comitis Ericus*, qui aulam suam infuere arce *Stoltenowe* habuit disertum & peritum, & in scripturis exercitum virum *Nicolaum Cragium*, libere & dexterrime doctrinam *Evangelii* profitentem, cujus conciones multi etiam Heroes cum stupore audiebant apud se: Ideo is gratus erat Comiti *Erico*, & hic *Nicolaus Cragius* superabat eloquio *Adrianum*. *Nicolai Cragii* opera in reformatione Ecclesiis & refutandis *Papistis* postea *Mindenses* usi sunt. Quando verò per *Adrianum* omnia essent probè & benè in Ecclesiis disposita, docet primò in *Drackendorch* *Adrianus*, & postea in oppido *Doya* Ecclesie præficitur pastor, cujus opera in visitatione utebatur Comes (quia erat vir doctus & gravis,) sed noluit ipsum agere in aula *Neoburgica* propter Belgicum sermonem. Cum igitur in rustico tumultu Anno *Domini 1525*, audiret Comes *Albertus de Mansfeldt* Reformationem adornare Dominum *Jodocum*, Comitem *Hoyensem*, (quia summa inter eos coaluit amicitia) mox ad eum misit virum bonum & eruditum *Cyriacum Hessum*, *Thuringica* lingua, qua delectabatur Comitissa, utentem, hunc præfecit Ecclesie in oppido *Neoburgo*: Deinde ad eundem Comitem *Jodocum* mittit *M. Jodocus Crammius*, eruditione & gratia singulari præstans, ab Illustrissimo & benignissimo Principe *Ernesto*, Duce *Luneburgensi*, qui etiam nominatim scribebat Comiti, ut hunc constitueret sibi pastorem in oppido *Neoburgo*: Quod etiam factum est. Interea erat ei collega & aulicus concionator *Cyriacus*.

Crammium illum mirificè dilexit Illustris Dominus propter multa eximia ipsius dona; Et semper illius & *Adriani Buxschotii* opera utebatur in visitandis Ecclesiis, & his adjungebat *Joannem Timannum*, *Amstelredamum*, *Bremensem* pastorem, ex urbe evocatum, quem quoque unice dile-

dilexit & in pretio habuit. Hæsit ita in visitatione Ecclesiarum & in pastoratu Neoburgico ad decennium M. *Joannes Crammius*, donec se Hildesiam conferret, quando ibi Evangelii doctrina primum propagaretur, ubi egregiam CHRISTO & Ecclesie ejus operam navavit, & inde *Hanoveram* discessit, ubi puto ipsum vita functum esse. Discedente Crammio ex hoc Comitatu, postea cum aliquantulum curaret per alios pastorale officium administrari in oppido Neoburgo Comes, tandem vidit sibi opus esse idoneo aliquo viro, qui M. Crammio substituatur: Itaque nuncium mittit *Wittebergam* ad D. *Lutherum* & *Philippum* Anno Domini 1542. & petit sibi mitti idoneum & doctum virum, qui præficiatur Ecclesie in oppido *Neoburgo*, cujus etiam opera simul in visitatione utatur. Mittitur igitur M. *Paulus Neocletianus*, Geldrus, qui ab eo tempore Neoburgi pastor fuit usque ad Annum Domini 1565. quando moritur, & hic *Paulus* cum M. *Adriano Buxschotio* visitandis Ecclesiis operam suam huic Comiti & filiis Alberto & Erico Comitibus fideliter elocavit.

Huic *Paulo Fredericus Rufus*, discipulus *Lutheri*, successit in Ecclesia *Neoburgica*: Qui pro sua eruditione, pietate & sancto zelo effecit apud Comitem piissimum *Ericum D. Jodoci filium*, ut ubique Ecclesiastica disciplina institueretur & observaretur, atque examen *Catechismi* in omnibus parochiis à prandio diebus Dominicis exerceretur semper. Tunc temporis sub Comite *Jodoco* celebres donis Pastores, *Joannes Polmannus in Drackenborch* / *Johannes Meyer in Usendorff* / *Albertus Coquus*, & *Joannes Reinerus in Bücken* / *Henricus Velingius in Martfelde* / *Conradus Vasmarius in Mellinckhusen* / *Hermannus Denckerus in Jssendorff* / *Hermannus Kreebet in Sulinge* / *Hermannus Groningius in Weizen* / *Henricus de Vida in Dienterfen* / *Ascanius Lupus in Staffhorst* / *Henricus Selhovius in Sute wolde* / *Joannes Eriscius in Barsen* exstiterunt: Fuit in *Bilsen* pastor M. *Joannes Winocus*, sed factus Sacramentarius ejicitur. Promoverunt negotium Evangelii primò *Franciscus ab Halle* Satrapa, & *Valerius Barensherus* Cancellarius, & post eos *Henricus Beet* ditionalis Satrapa, & *Fredericus à Gladebecke* Satrapa, & *Johannes Hakenus* Cancellarius in aula Hoyensi semper, & postremo Doctor *Tilemannus Erpbrochius*, *Lemgoiensi*, vir magnus.

Circa annum Domini 1547. & 1548. quando *Carolus V. Casar* triumpharet de victis duobus Principibus *Electore Saxonie* & *Landgravo* (quos captivos duxit) & Ecclesias Germaniæ nova formula Religionis, dicta *Interim*, premeret, & quidem jam animam egisset *Comes Jodocus*, & guber-

naclauditionum ad filium primogenitum *Albertum Comitem* devotus essent; Ibi generosus & pius pii Comitis *Jodoci* filius in initio suæ gubernationis, edictis & mandatis *Episcopi Verdensis* & etiam *Bremensis* (quia utrunque Episcopatum unus *Christophorus, Dux Brunsvicensis & Luneburgensis*, obtinebat) valde premebatur, quia iste repetebat *Jurisdictionem Ecclesiasticam*, & minabatur ei Inclementiam Cæsaris aliaque dira.

Ibi curat convocari *Synodum*, ad quam convocantur omnes patres, & quoque huic voluit interesse *Joannem Timannum*, *Amstelredamum*, Brema evocatum. In hac *Synodo* curat *Comes Albertus* gratia *Cæsaris & Episcopi Christophori* per *Cancellarium Joannem Hakenum*, virum industrium, sagacem & meditabundum proponi: Ibi per *Joannem Timannum* *Amstelredamum* rogant *Illustrem Comitem D. Albertum* patres, ne ab agnita veritate vel in minimo discedat, sed in patris hereditate vestigiis.

Exemplum constantiæ in *Senatu & civibus urbis Bremensis*, quomodo mirabiliter eos Dominus ab hostibus ferocientibus liberaliter & clementer liberaverit & eos straverit, ipsius Comitis *Celsitudini* proponitur. Tandem, ut antea fecerant, nunc quoque graviter ad constantiam hortantur *Dominum* suum *M. Adrianus Buxschotius* senex & *M. Paulus Neoclerianus*, ut viri graves: Idem quoque fecerat antea & eodem tempore *Fredericus Rufus*, qui nuper adjunctus erat collega in *Ecclesia Neoburgica* *M. Paulo Neocleriano*.

Ibi partim ipse *Comes* & partim ipsius nomine *Cancellarius Joannes Hakenus* respondet, sibi nunquam in mentem venisse, ut vel quicquam mutaret, saltem ut *judicia pastorum* audiret, ideo quod vis etiam in discrimen libenter subiturum potius, quam ut quicquam vel in doctrina vel in ceremoniis mutari permetteret, asserit *Heros pius*: Et sic hortatus est pastores ad constantiam, & ipsis omnibus promisit suam *parrochiam*; Ipsi egerunt ejus *Celsitudini* submisisse gratias, & ejus heroicam atque generosum animum in retinenda constanti vera *Religione*, non curatis adversariorum minis, valde omnes commendarunt: Omnes ibi pastores honesto convivio excepit *Comes Albertus*, honorifice tractavit & istorum convivio interfuit: Ita omnes magna lætitia perfulti gaudentes in *CHRISTO* domum reversi sunt. Mox respondet *Episcopo Christophoro* literis, se *Jurisdictionem Ecclesiasticam* ab ipso & suo clero propositam, ut novam servitutem, qua suus parens felicitis recordationis *D. Jodocus* nunquam sit ab illo pressus, suscipere non posse, postquam etiam *juniores Principes Luneburgenses* non susceperint.

Adrianus Buxschotius, qui bis ad reformandas vel purgandas Ecclesias in Comitatum Lippia diversis temporibus mittebatur, in pastoreatu oppidi & arcis Hoyensis perstitit, cum laude administrans suam Ecclesiasticam functionem usque ad Annum Dni 1564. quando 27 Octobris moreretur, & tunc ei succedit, ut viro gravi & erudito, vir quoque gravis & eruditus *M. Joannes Holstius*, Hoyensis & auditor Lutheri: Deinde quoque sequenti anno videlicet 1565. in die Epiphaniæ moritur *M. Paulus Neocletianus* Neoburgi, cujus exstat publicum scriptum de morte *Joannis Timanni* Amstelrodami Neoburgi animam agentis placidissima & sincera ejus confessione paulo ante mortem prolata, &c. Huic succedit in ministerio collega Domini Pauli *Fredericus Rufius*, vir facundus, gravis & eruditus atque Lutheri auditor, in pastoreatu Neoburgico: Quando vero duxisset *Comes Albertus* piissimam & Inclytam Conjugem *Carbarinam*, natam *Comitissam de Altenborch & Delmenhorst* / & jam ad pietatem totus animum adjecisset & serio negotia politica tractaret, ecce in medio flore ætatis ex hac vita discedit Anno Dni 1561. quando paulo ante mortem *Exules* aliquot ex Senatu & duos ministros Ecclesiæ, ex urbe *Brema* pulsos suscepisset hospitio cum aliquot civibus: *Dithmarum Timannum* *Johannis* Amstelrodami filium, & *Christianum Werne- rum*, *Brema* dimissos propter doctrinam Lutheri, ad vocationes & pastoreatus certos promovit *Comes Albertus*.

Mortuo *Alberto Comite*, assumitur ad gubernationem *Comes Ericus*, qui seriò quoque afficitur cura Ecclesiarum & piorum ministrorum, & sicut *Albertus* frater ceperat, ita ille per *Fredericum Rufium* & *M. Johannem Holstium* visitationem instituit per singulos annos, & assumpsit in aulicum concionatorem *M. Mentonem Gogrevium*, hominem verutum & doctum, qui pedetentim incipiebat à *Rufio* dissentire, & quoque se ipsi præferre: Ibi considerans *Illustris Comes Ericus* inter istos duos cooriri similitudines, vocat de consilio Cancellarii *Johannis Hakeni* in Superintendentem *M. Joannem Beckerum*, propter sententiam Lutheri contra *Danilem à Buren* consulem, eruditè defensam ab eo, *Brema* ejectum: Tandem mortuo *Beckero*, dimittitur etiam *Mentio Gogrevius*, quem tamen valdè diligebat Cancellarius *Joannes Hakenus* & ipsius filius *Robertus Hakenus*, *Comitis Erici consiliarius*, propter dona docendi.

Moritur ante *Ericum Comitem* omnium fratrum Junior *Comes Fredericus* Anno 1571. Heros literarum, sincerae doctrinæ & musices peritus, & pastorum ac *Mularum* amicus: Tandem etiam fatis concessit *Comes Ericus*

Ericus Anno Dni 1575. Princeps humilis, pius & eloquens, & Lutheranae doctrinae magnus & constans fautor.

Sic tandem ad *Othonem Comitem* natu majorem, *Erico* & *Frederico Comitibus* defunctis, devolvitur ut ultimum suae Nobilissimae Stirpis masculinae haereditatem, gubernatio. Hic Heros *Dominus Ottho* curat reformationem & visitari Ecclesias per *M. Jodocum Glanem*, evocatum ex *urbis Roma*, & per *Fredericum Russum*, & utrique in mandatis dedit, ut certam aliquam ordinationem conscriberent, quod ab utroque hoc est *Glan* & *Russio* factum est, quae sub nomine *Illustris Comitis Otthonis* est typis divulgata & pastoribus commendata est: Fuit *Comes Ottho* magnus ruralium ruralium fautor, quibus contulit agros, campos & pascua integram haereditatem, sicut ante ipsum etiam faciebat frater *Ericus*, libertatem suam exhibens erga ministerium semper.

Moritur ita *Comes Ottho* absque haeredibus, sicut & frater *Albericus* & *Ericus* *Comites* licet conjugati essent, & sic fit in *Comitatu* distracto, quia partem *Comitatus hujus Lunaburgici*, partem *Brunsvicensis* *Ducatus*, partem *Lantgravius Hassiae* ad se transtulerunt, sic quoque ibi facta est distractio Ecclesiarum.

Inter pastores sub *Comitibus* tribus fratribus floruerunt & adhuc florent eruditione pietate & confessione praestantes Pastores *Fredericus Rusius in Nienborch* / *Daniel Schultenus Pictorius in Wsendorff* / *Warnerus Hartmannus*, & ejus successor *Engelbertus Brandes in Buchen* / *Johannes Joannes Bratfisch in Drakenborch* : *Liborius Hoisenus in Walge* / *Albericus Richardus in Hilgenfelde* / *Henricus Mejerus in Levenowe* / *David Strömbergius in Lansberge* / *Conradus Winkelmannus in Reizen* / *Hilbrandus Hoischerus in Bynnen* / *Christianus Wernerus in Borstel* / *Wilhelmus Witter in Ryde* / *Henricus Havelborgius in Varrel* / *Jodocus Fenneman in Epele* / *Henricus Mollerus in Hoya* / *Christophorus Bombgardus in Bassett* / *Theodorus Vasmarus in Sulingen* / *Matthias Mosis in Hilgenrode* / *M. Valerius Dornicus in Sulingen* / *Alexander Achimius in Wiken* / *Jodocus Donomannus in Diste* / *Gerhardus Hudepolus in Leste* / cui successit *Georgius Holscherus*, *Johannes Fabritius in Wecholt* / *Bartoldus Vasmarus in Mellinckhusen* / *Johannes Lindemannus in Wsendorff* / *Joannes Bunnekemollerus in Wilsen* / *Theodorus de Vida in Nienkerken* / *Georgius Paulinus in Staffhorst* / *Antonius Copus in Wache* / *Marcus Backhusius in Barenborch* / *Henricus Hamelius in Schmalverden* / *Johannes Haburgus in Hilgenloo* / & in aula piissimae viduae *Dominae Catharinae*, natae *Comitissae de Altenborch* / fuere docti & piissimi concionatores in *Brochusen* / *Martinus Brunus* & *Bartholomeus Hoer*.

HISTORIA ECCLESIASTICA RENATI
EVANGELII

In COMITATU HONSTEIN.

Ernestus, Comes de Honstein cum esset infensus Evangelicæ doctrinæ & caveret præcipereque, ne ulla mutatio Religionis in suo Comitatu fieret, tamen audivit docentem purius reliquis *Andream Wenemannum* in aula, qui etiam alibi cœpit docere & plantare Evangelium & psalmos Germanicos canere, imprimis in *Klettenberge* / ubi pastor constituebatur, interim eum graviter insequitur *Comes Ernestus*, ut sæpe propterea esset in periculo *Andreas Wenemannus*: Attamen quia fuerat aulicus concionator, & novit ingenium Comitis senis sedatum & modestum, ideo ille perstitit in proposito, priori sententia & sua functione, etsi vehementer ad eum mitteret literas *Comes Ernestus*, tamen non terrebatur minis, sed fortiter pergebat usque ad mortem senioris *Ernesti*, & interim in urbe *Elrichiana* cœpit sincere docere *Joannes Crusius*, monachus *Walckenriethensis*, & tandem eò vocatur *M. Simon Kleinschmidt* / purioris religionis assertor gravissimus & doctissimus, atque acerrimus veritatis Evangelicæ defensor, qui sua facundia & subtilitate multa in hac Ecclesia præstitit, vir verè pius: Vivo etiam adhuc seniore *Comite Ernesto*, in valle *Metallica* dicto *Andresberg* (das eine Stadt ist) Evangelium purè docuit & psalmos Germanicos cum suis metallicis operariis strenue cecinit *Joannes Kochenthalius*: Vivente etiam adhuc seniore *Comite Ernesto* libere Christum prædicabat in *Backerode* *Jacobus Wilhelmus* atque *Joannes Koningius in Barbis*.

Mortuo patre *Ernesto* tres filii *Volckmarus Wolfgangus*, *Wilhelmus* & *Ernestus*, *Comites in Honstein* / magna alacritate susceperunt Evangelii doctrinam, & curarunt per *M. Simonem Kleinsmithium*, pastorem eximium in urbe *Elrichio*, ipsis valdè gratum, & *Jordanum Kreichoffium* (quem paulo ante vocaverant in aulicum concionatorem) virum doctum & disertum, & per *Petrum Keilhornum*, quem aliunde evocatum constituerant pastorem Ecclesiæ in oppido *Blicherode* / hominem eruditum, reformari Ecclesias Anno Dni 1552. Eodem tempore constituitur Pastor in *Honstein* *M. Michael Bockius*.

Demortuis fratribus *Wilhelmo* & *Ernesto* *Comitibus*, sola gubernatio ditionis dilabitur ad seniore[m] fratrem *Volckmarum Wolfgangum*, Heroem integerrimum & veræ pietatis amantissimum & devotum humilemque

Comitem, qui omnibus pastoribus benefecit & demortuis reliquis visitatoribus, uni *Simoni Kleinschmithio* adhuc in patria *Elvichio* oppido, superstiti adjungit socium *M. Joannem Mylium*, gubernatorem Scholæ in cœnobio *Walckenriethensi*, virum doctrina celebrem & pium.

Est Ecclesiis, pastoribus & toti ditioni maxima reposita spes de hoc moderno & Inclyto Comite *Ernesto*, pii Herois *Volckmari Wolffgangii* unico & gubernatore patriæ ditionis, cui adsit Christus sua gratia, Amen

HISTORIA ECCLESIASTICA RENATI EVANGELII

In DITIONE JHEVERENSI.

Mortuo *Christophoro*, Nobili Domino in *Jhever / Rullingen / Dillringen & in Wangerlande* ditione devolvitur ad ejus *fratres* *Heroides*, videlicet *Annam*, *Mariam* & *Dorotheam*, natus ex matre *Helwiga*, sorore Comitis *Altenburgici Johannis*: Ille nullis audiendis intentæ semper se præbuerunt à Lutheri doctrina alienas: Interim circa annum Domini 1524. erat ibi Pastor in urbe *Theorana* *Henricus Cramerus*, *Esensis*, qui cum cognosceret Comitem *Orientalis Porcia D. Ennonem* suscepisse doctrinam Evangelii & eam mandasse in urbe *Enno* & per totam suam ditionem amplam propagari, curavit sibi *Cramerus* *Emeda* scripta *Lutheri*, *Philippi*, *Pomerani* & aliorum, eaque diligenter legit: Dum ex his illuminaretur, & Evangelium libere docuit, & sacramentum altaris omnibus sub utraque specie exhibuit nostra lingua qua etiam *Psalmos* cecinit anno Dni 1525. hoc omnino *Generosa Heroides Sorores* non decreverunt ferre, & minaciter hoc *Henrico Cramerum* exhibuerunt: Cùm ea inhibiti locum non haberet apud *Henricum Cramerum*, plane decreverunt ipsum ab officio & loco amovere: Ibi *Cramerus* imploravit opem *Ennonis Comitis*, quem opinabatur suæ causæ prodesse posse ut potentiorum Dominabus & virginibus sororibus, ibi statim *Comites Phrisia Orientalis Enno* mittit tres concionatores *Jheveram*, inter quos præcipuus erat *Regnerus Carbo*: His se graviter opponebant *Dominabus* *Ennonis*, nec volebant eos suscipere, ut quæ sui juris essent in propria paterna ditione. Quando vero illarum *Dominarum* *Questor* & præcipuus *consiliarius* esset vir gravis, prudens, eruditus & syncerus *Romerus Luchius*, homo senex, & consideraret eo ipso anno videlicet 1525. tumulibus

varios in Germania hinc inde coortos, & quam verè cum *Emeda* tum alibi in *Orientali Phrisia Anabaptista & Sacramentarii* inciperent tumultuari, cœpit istis omnibus propositis & expensis, suafor & hortator strenuus esse suis Dominabus, ut pro ratione temporis aliquam servitutem perferrent & tempori cederent. Interim ex missis duos amoverunt, & tertium *Regnerum Carbonem* retinuerunt Dominæ. Eo quoque Dominas suas permovit *Romerus Zedichius*, qui in præcipua apud ipsas auctoritate erat, vir magni iudicii & multæ seditionis, ut etiam vel conniverent ad institutum *Crameri*, vel saltem tacite admitterent: Interim adhuc multi ex civibus valdè erant alieni à concionibus *Henrici Crameri*, ideo apud ipsos in contemptu & summo odio erat, præsertim quando aperte uxorem duceret, quo nomine etiam indignitatem Dominarum sibi accersebat, quæ tamen placabantur per *Romerum Zedichium*, qui coram suis Dominabus pulchre de conjugio in genere, deinde etiam de Sacrodotali conjugio in specie, disseruit; Interim propter novitatem rei à multis vexabatur: Verum non commovetur *Cramerus*, sed strenuè pergit, donec modestia, lenitate & assiduis concionibus, cantilenis Germanicis, & pia vita multos Christo lucrifaceret. Ipsius propositum sequebantur *Hajo Ulricus in Rustringia*, *Gerhardus Jegerus in Zettensen* / *Lambertus Stephanus pastor in Hohentirchen* / omnes viri pii & docti. Erat in oppido *Jhever* collega *Henrici Crameri*, fidelis & syncerus minister verbi *Zwithardus Onckenus*, natione *Jheverensis*.

Cum vero *Emeda* & in vicinis locis inciperent furere *Sacramentarii & Anabaptista*, seque eò *Melchior Hoffmannus* cum *Mennone Simone* contulisset, & quoque *Andreas Bodensteinus Carlostadius* se quoque in urbem *Emedam* recepisset, ceperunt quoque quidam se in ditionem *Jheverensem* ingerere, sed prudentia, sagacitate & industria ornatissimi & Spectabilis viri *Romeri Zedichii*, Quæstoris & consilii *Jheverensis* gloriosa memoria & honore dignissimi, illorum phanaticorum institutum impediabatur, & quidam reprobabantur: Et istius *Zedichii* patrocinio semper permansit ibi doctrina sincera, ne quicquam *Carlostadianum* vel *Menno-nisticum* reciperet in Ecclesias *Jheveranas*.

Gloriosus certator *Henricus Kramerus* in suo pio instituto perstitit usque ad Annum Domini 1540. quando vitam cum morte mutavit, vir sanctus & doctus, postquam ibidem Evangelium per annos quindecim fideliter plantasset: Huic in pastoratu succedit *Gerhardus Wantchererus*, vir admodum facundus, quo post paucos annos demortuo, assumitur

in pastorem *Henricus Rhegius*, qui fuerat *Suerini Guardianus* ordinis ob-
servantiæ juxta regulam *Francisci*, & exstant ipsius *Bibliorum conce-*
dantiæ.

Is erat vir doctus & multæ lectionis, sed non valebat dono docendi
& erat senio confectus, ideo ultrò cessit & abiit in patriam, quæ erat
Paderborna, postea deputatur ibi pastor *Georgius Risenbeckius*, *Rever-*
densis, qui quidem purè docebat, sed noluit Sacramenta administrare
propter beneficium, quod habuit in patria: Ideo solus onera Ecclesie
sustinuit *Jacobus Franckenbergius*, minister Ecclesiæ in oppido *Ther-*
Admonitus Risenbeckius, ut etiam aliquam Sacramentorum administran-
dorum curam in se reciperet, respondit, se tantum pro concione docti-
rum, & nihil amplius tentaturum: Hoc ægre ferebant cives urbis, qui
ipsum deferunt ad *Dominam Mariam*, quæ tunc sola ex fororibus *Dom-*
nabus superstes erat, & omnia in his ditionibus administrabat: Ideo cum
perstaret in proposito ille *Georgius*, dimittitur à Domina: Ita post illum
cum illo *Franckenbergius* per multos annos sustinuit onera Ecclesiæ, vir
fidelis & probus usque ad annum Domini 1558. Ejectus tempore Inter-
emistico ex urbe *Wesalia* mandato *Principis Clivensis* vir doctus & pius *An-*
tonius Mechlinensis ex promotione Domini *Christophori*, *Comitis Alenbur-*
gensis & *Delmenhorstani*, assumitur in pastorem Ecclesiæ in *Wipperf* & in
vicarium Ecclesiæ in *Hohenkirchen* suscipitur *Hermannus Accumensis*, audi-
tor Lutheri, qui ab anno 1548. usque ad annum Dni 1580. eam Ecclesiam
solus curavit, vir verè pius, diligens & in sacris literis eruditus. Ex quo-
que tempore Interemistico propter veram doctrinam *Osnaburgæ* ep-
iscopus *Henricus Walderus* assumitur in *Winsen* & pure etiam docebat in
Wierden *Antonius Blomeus*, vir historiarum studiosissimus.

Quando vero magna esset diversitas in Sacramentis administrandi
& exercitiis Ecclesiasticis inter pastores, mandavit suo præcipuo consi-
liario & Quæstori *Romero Zedichio*, (qui hujus moderni *Quæstoris* & *Con-*
liarii Theverensis, viri doctrina & virtute ornatissimi & eximii, studio-
rumque patroni egregii *D. Theodori Eibeni Zedichii parvus* fuit) ut de
forma certa & ordinatione Ecclesiastica contemenda cogitaret *Gene-*
sa *Domina Maria*, is quidem diligentem & fidelem in ea re operam Ec-
clesiis impendit, & postea omnia sua concepta & scripta communicavit
Antonio Mechliniensi, *Hermanno Accumensi* & *Antonio Blomio*, & de con-
silio eorum aliqua ordinatio absolvitur, & tandem aliis pastoribus ob-
servanda obtruditur.

Et ne hoc præteratur, postquam *Carolus V. Caesar triumpharet* devictis Principibus aliquot Germaniæ: Sic *Sphynge Interimisticam*, ut omnibus Statibus Imperii, ita quoque huic *Domina Maria* suscipiendam offerebat: Ipsa submisit respondit per *Romerum Zedichium*, se librum *Interim* proposituram esse suis pastoribus: Ideo ipsa *Domina Maria convocatis pastoribus & Vicariis*, præsens eis proponit librum *Interim nomine Majestatis Cæsareæ* suscipiendum, addens Supremo Magistratui esse parendum, & nunc præsertim, cum gloriosus victor, ipse sibi totam Germaniam subegisset & id minaciter mandaret: Pastores rem totam in deliberationem sumunt, & breviter respondent per *Antonium Mechliniensem* (socerum hujus moderni ibidem pastoris *Joannis Sartorii*, utriusque linguæ & sacrarum literarum periti) CHRISTUM dixisse: *Date Cæsari, quæ sunt Cæsaris, & DEO, quæ sunt DEI*, ideo quidem in temporalibus per omnia semper esse obediendum Cæsari, & ei dandum, quod sit ipse: Verum in causa salutis DEO esse dandum, quod sit illius, ne ejus dicti inversio fiat: Nam magis DEO esse obediendum quam hominibus. Respondet per *Romerum Domina Maria*, sibi quidem placere responsum pastorum, interim hoc præcavere velle, cum ipsa & suæ ditiones in manu Cæsaris sint, quod si ex tali mandati Cæsarei contemptu aliquod periculum accideret, an etiam hoc æquo animo laturo essent? Ibi major pars respondet, se commendare Domino JESU negotium, & quidvis potius subituros, quam ut in minimo ad injuriam DEI hominibus gratificentur, mox ostendunt, quam dissona à verbo DEI tradat liber Cæsareus dictus *Interim*. Major igitur pars rejecit librum: Erant tamen pauci, qui cupiebant effugere periculum, ut gratificarentur & Cæsari & Dominae Mariæ, hi induebant se *sola candida* in concione habenda & administrandis Sacramentis, quam tamen alii mox deponebant, cum viderent inde Scandala oriri, sed imprimis fovebant magis præ aliis *Interimisticam Superstitionem* *Jacobus Drentwedi*, pastor in *Schortensen*.

Quando vero labores concionandi longo tempore solus *Jacobus Franckenbergius* & Sacramenta administrandi in Ecclesia *Jheverana* sustinisset & jam fatigaretur, quia jam demortuus erat *Romerus Zedichius*, anno Dni 1557. alioqui per ipsum res Ecclesiæ magis promovebantur: Interim quando ei successit *Sidonius Popkenus* factus *Quæstor & Consiliarius*, qui & doctrina & pietate *Romerum* referebat, nisi quod nondum ita auctoritate valeret, tamen ex rogatu pastorum & civium eò hic *Sidonius*

Popkenus rempermovit, ut *M. Petrus Rodebartus, Hadelensis*, in *pastorem Fheverensem* vocaretur, & in *Inspectorem reliquarum Ecclesiarum*. In tera ordo ille & forma unanimes in Sacramentis administrandis & ceremoniis exercendis, quam *Romerus Zedichius* cum tribus præcipuis pastoribus præfixerat Ecclesiis, plane collapsa & à multis postposita erat. Ideo instat *Sidonius Popkenus* apud Generosam Dominam Mariam, ut à *M. Petro Rodebartho* revideretur prior ordinatio & paululum mutaretur, atque tandem typis committeretur. In hac re consensit Dominam, & tum negotium committit *M. Petro Rodebartho*, qui anno Dni 1562 hæc publicavit ordinationem, & Generosæ *Dominæ Mariæ* inscripsit, cuius summa hæc est: Quod juxta doctrinam Pauli, 1 Corinth. 14. omnia debeant fieri decenter & ordine, propterea ne fiat confusio: Ut igitur ordo & conformitas ubique, cum in Sacramentis administrandis, tum ceremoniis exercendis per *ditionem Fheverensem* observetur; propterea istam ordinationem ex mandato Generosæ *Dominæ Mariæ*, *Dominæ in Ghever / Rusfringe / Distringe & Wangerlande* conscriptam & typis divulgatam, ut sic singulis pastoribus & Diaconis traderetur observanda, quo ubique unio doctrinæ, conformis celebratio Sacramentorum, una forma ceremoniarum & decorum observari posset. *Primo* autem de doctrina in genere dicitur, quod per vocem Evangelii scripti in Prophetis & Apostolicis literis agnoscatur Ecclesia, quæ est sejuncta à *Mahometicis, Judæis, Papisticis*, gentilibus & diversis hæreticorum sectis, cuius unicum est fundamentum *JESUS CHRISTUS* filius *DEI*, de quo & Prophetæ & Apostoli testati sunt, ideo oves ejus vocem ejus audiunt: Ideo ex scriptura aliquid certi tradendum esse, de *DEO*, de *tribus personis*, de *Christo*, de *duabus in Christo naturis*, de *peccato*, ejus *vi & differentia peccati*, de *lege*, ejus *usu*, de *Evangelio*, de *Justificatione*, de *Fide*, de *bonis Operibus*, de *Pœnitentia* & ejus *partibus*, de *Ecclesia*, de *Oratione*, de *Magistratu & Sacramentis*, sicut illa sunt explicata in *Augustana Confessione* & ejus *Diploma & scriptis Lutheri*: Et imprimis cavendum esse, ut auditor esnolet differentiam inter nostram hoc est veram doctrinam & eam quæ est *Judæica, Turcica, Papistica & gentilis*: Deinde considerabunt pastores, ut reverenter de Sacramentis, ut de tantis mysteriis decet, loquantur & tradant ex scriptura de *pædobaptismate*, & quod in Sacramento altarium & *ipsissimum corpus & sanguis Domini nostri JESU CHRISTI* sit præparatus & exhibeatur communicantibus, atque ab ipsis sumatur.

Secundo docetur ibi, *Superintendentem* in bene constitutis Ecclesiis requiri, primò propter *sectarios* ut ille Ecclesiarum rationem habeat atque pastorum; tum, ne *schismata* ingruant & lupi rapaces in gregem Christi seingerant; tertio, ut *debita reverentia* maneat ministerio; quartò, ut sit aliqua persona, per quam *examen, visitatio, & ordinationes* fiant, & reliqui Ecclesiarum ministri ad talem *refugium* habeant.

Tertio, hic dicitur de *ordinandis novitiis*, qui ab exteris bonum testimonium habent, & idonei sint inventi in examine, adjecta communi forma *ordinandorum*.

Quartò, differitur de *habendis Synodis & de visitatione*, quò sic amoveantur gravamina, & mutua inter pastores *consolatio* fiat, & similiter auditores cum ministris atque custodibus *examinentur*, ipsorum *Bibliotheca* inspiciantur, & ad *visitationem* censent aliquos ex *aulicis* adjungendos.

Quinto, agitur de *Schola & de ludimagistris honestè sustentandis*, & de utilitate Scholarum.

Sexto, de *festis certis celebrandis*.

Septimo, quid sit docendum in Ecclesia de *baptismo contra Anabaptistas*, ubi debent tradi argumenta contra Anabaptistas.

Octavo, tractatur quid de *Sacramento altaris* sit differendum, & quomodo *Sacramentarii* cum suis argumentis sint refutandi, & nemo ad communionem admitti debeat, nisi qui *prius privatim sit auditus, examinatus & absolutus*.

Nonò, differitur de *forma celebrandi cœnam Dominicam*, & de aliquot *sanctionibus Germanicis*.

Decimò, dicitur de *Excommunicatione*, quod excommunicari debeant *perseverantes in peccatis*, ut *hæretici, fures, latrones, adulteri, scortatores, usurarii, ebriosi*.

Undecimo, de *conjugio*, & de *copulatione habenda in templo*, & quod *trina proclamatio* debeat precedere.

Duodecimò, de *sepultura & sepeliendis honorificè piis*, adhibitis piis ceremoniis & pia concione.

Decimotertio, de *magistratu & ejus officio*.

Hæc continentur in ea *ordinatione*, quæ est *Wittenberga excusa*.

Facta est mentio *Romeri Zedichii*, cujus duo adhuc in Ecclesiam beneficia sunt commemoranda: Unum, quod obtinuerit apud suam *Generosam Dominam Mariam*, ut annuatim *multi pauperes Scholastici Wittenberga* alerentur à *Domina*: Deinde moriens contulit suam *splendidam Bibli-*

Bibliothecam, ut erat bonus historicus & multae lectionis homo, communi utilitati, quae adhuc in vicinia arcis *Fhevera* conservatur: Idem quoque de ejus successore *Sidonio Podkeno* est censendum, qui semper quantum potuit, Ecclesiis, Scholis & pastoribus benefecit & gratificari studuit. Deinde hic suis sumptibus curavit emi in usum omnium parochiarum sacra Biblia, *Postillam Lutheri & corpus doctrinae*, quae ita singulis communi parochiis.

M. Petrus Rodebarthus discedit ex urbe & ditione *Fheverensi*, in *Hadelariam*, ut ibi succederet demortuo parenti *Laurentio Rodebartho* in pago *Oltenbroicke* Anno Domini 1570. & habuit discedendi certas causas. Huic succedit *Gerhardus Howichius*, cujus exstant aliquot carmina, qui beneficio Generosae Dominae operam dederat bonis artibus & Theologiae *Wittenberga*: Et sunt hodie praecipui pastores in hac ditione, et sumptibus Dominae Nobilissimae Mariae in Academia *Wittenbergensi* sibi aliquam eruditionem compararunt, ut *M. Ulrichus Ziaderus*, pastor in *Inshnerhave* / egregius Hebraeus, *Isebrandus Mesencus* Medicus, pastor in *Vertensen* / insignis *Astronomus*, *Eilardus Roverus* pastor in *Elliste* / *Theophilus Carbo*, pastor in *Wierden* / *Christophorus Hilderseus* pastor in *Wattwerden* / qui miserrime ab ebrio interficiebatur: Et *Albertus Sebrandus*, pastor in *Sandel*.

Generosa Domina & virgo *Maria* delegit sibi in heredem & successorem adhuc sana & integra cognatum suum *Illustrem Comitem Altenburgensem & Delmenhorstanum*, *D. Joannem*, primogenitum filium *Antoni Comitis*, & viva curavit vivum Dominum in legitimam possessionem suorum Ditionum immitti: Et ab eo etiam tempore habuit quoque praeterea Comes in arce suam *Vicarium & locum tenentem Nobilem & praetertissimum virum D. Bernhardum à Steinberge*: Tandem illa Generosa Domina *Maria* in CHRISTO anno Domini 1575. mortua, totam jam ditionem cum in possessione obtineret *Inclytus Comes Altenburgensis* *Joannem* cura est illi prima in subsequenti anno, qui fuit annus post natum Christum 1576. in *Februario*, ut bene constituerentur Ecclesiae. *Mandatum* ergo offerri singulis pastoribus ordinationem Ecclesiasticam conscriptam in usum Ecclesiarum in Comitatu *Altenburgensi & Delmenhorstano* à *D. Seluocio & L. Hamelmanno*, & voluit, ut ad certum diem quilibet pastor & diaconus de ea suscipienda suum libere proferret iudicium.

Quod factum est 8. *Februarii* & sequentibus: Omnes quidem, et pauca quaedam objicerent, ad quae commodum ab *Hamelmanno* respon-

sum acceperunt, illam Aldenburgicam ordinationem suscipiebant, tantum duobus exceptis, videlicet *Conrado Quanto & Joanne Meppelense*, cum quibus descendit in disputationem *Hamelmannus*, præsentibus *D. Cancellario Illustris Comitum Joannis, Comitum Altenburgici & Delmenhorstani, Domini in Jhever / Joanne ab Halle / J. U. Doctore, D. Theodoro Eiben Zedichio, Quaestore & consiliario Jheverensi, Statio Reinekingio Judice Ditionali, & M. Henrico Tilingio, Consiliario Altenburgico*, quando ad biduum disceptaretur, & jam uterque esset convictus, tandem negotium in deliberationem sumunt, atque petunt spacium deliberandi.

Postea causam suam in scriptis offerebant isti duo, ad quorum argumenta 4 Aprilis præsentibus *D. Quaestore Theodoro Eiben Zedichio & Statio Reinekingio Judice*, item ex pastoribus *Hermanno Accumensi, M. Ulrico Ziadonio, Isebrando Mesoneso, Eilardo Rovero & Gerharo Howichio*, ita respondit *Hamelmannus*, ut nihil haberent, quod amplius responderent *Conradus Quantius & Joannes Meppelensis*: Ideo cum nollent subscribere, nec haberent effugia ulla, dimissi sunt: Et hæc disputata anno sequenti, videlicet 1577. sunt Lipsiæ excusa. Similiter cum *Anabaptistis in presentia Altenburgensium & Jheverensium Consiliariorum & prædictorum pastorum* factum, & disputatum 10. Februarii videlicet cum *Bernhardo Brunfeldio, Joanne Verdes & aliis*: Et illi sunt quoque per *Hamelmannum convicti*, ut etiam ipsi nihil amplius haberent, quod objicerent: Ideo cum perstarent in sententia sua, nec eam possent tueri, sunt ejeti ex hoc territorio, &c. Et acta sunt ab ipso *Hamelmanno publicata*: Interim nec hoc tacendum erit, quod ipsi præsentibus in hujusmodi actis & disputationibus non minus quam reliqui præcipui pastores sæpe erudita argumenta protulerint.

HISTORIA ECCLESIASTICA RENATI EVANGELII

In COMITATU LIPPÆ.

Anno Domini 1538. moritur Comes SIMON, bellicosi illius BERNHARDI, quem *Albertus Krantius* prædicat & celebrat, filius, qui reliquit duos filios, Dominum BERNHARDUM, & Dominum HERMANNUM SIMONEM, quibus constituit tutores *D. Adolphum, Goadjutorem Colonensem & natum Comitem Schoewenburgicum, D. Philippum*

Kkk kk

pum

pum Lantgravium Hassiæ, & D. Jodocum Comitem in Hoya. Ibi eques-
 ordinis viri & proceres civitatum petierunt aliquam Reformationem, ideo
 hoc negotium Lantgravius committit Comiti Hoyensi, qui istam curam in
 se strenuè suscepit, & evocat Brema Joannem Timannum Amstelredamum
 & ei adjungit M. Adrianum Buxschotium, eosque mittit in Comitatum
 Lippia: Illi duo in arce Dithmoldia excepti laborarunt in conscribendo
 Ordinatione & Reformatione: Et interea docebat in templo Amstelredamum
 mirus & suavis in docendo, quem omnes cum gaudio audierunt docen-
 tem. Absolverunt eam in die Michaelis & presentarunt deputatis Cuius-
 rii. Hujus Ordinationis summa hæc erat per certa capita distincta.

1. In quibus sit Reformatio, & quomodo multipii Casares, Reges & Prin-
 cipes laboraverint in purgandis & bene constituendis Ecclesiis, sicut Sacra-
 historiæ Ecclesiasticæ testantur.

2. De legis usu & abusu.

3. De Evangelii abusu, & vero fructu.

4. De liberi arbitrii potestate, abusu & vero usu.

5. De fidei usu & abusu: Item de efficacia & utilitate vere fidei.

6. De vanis & falsis Pontificiorum operibus, & quomodo rectè fiant
 bona opera: Atque in quem finem sint facienda.

7. De prophanatione baptismi, & de verâ ejus institutione & fructu, de-
 que licitis ceremoniis baptismo adhibendis.

8. De puerperis, & quomodo illæ censendæ sint, & an quoque debeant
 se per sex septimanas domi continere.

9. De Sacramento altaris, & ejus prophanatione multiplici à Papistis
 excogitata in Missis, circumgestatione panis & adoratione, ut in vera spo-
 cie: Et contra de substantia Sacramenti altaris, quid sit, & quis sit verus
 Eucharistiæ usus.

10. De missa pontificiorum impia, & quomodo legitime apud nos possit
 Missa Evangelica celebrari.

11. De Exercitiis Ecclesiasticis.

12. De officiis custodum in oppidis, & similiter in pagis, & quid ad eos
 propriè spectet.

13. Quomodo sint infirmi visitandi & communionem curandi, & de abusu
 extreme unctionis & Chrismatum.

14. De impia Papistarum opinione circa purgatorium.

15. De Ecclesia Catholica, quid sit & ubi sit, & quomodo ista vere ab-
 tantur Papistæ ad confirmandas suas impietates.

16. Quomodo Papistæ abusi sint *Excommunicatione*, & de vero ejus usu in Ecclesia atque fructu clavium.

17. De *privata confessione*, & quomodo ea abusi sint Papistæ & de vero usu, & quomodo sit confitendum.

18. De *vera penitentia* & ejus partibus atque utilitate; & contra de *Papistica penitentia* & ejus prophanatione.

19. De *oratione* & vero ejus fructu, & quomodo ea abusi sint Papistæ.

20. De *Invocatione Sanctorum*, & cultu & honore; & quomodo Papistæ in hoc puncto multum erraverint.

21. De *festis diebus* ritè servandis, & quomodo istis diebus abusi sint Papistæ.

22. De *ceremoniarum utilitate* piarum, & de superstitione Papistarum in ceremoniis multis.

23. De *libertate Christiana* & ejus abusu.

24. De *Ecclesiastica ordinatione*, ut omnia ubique conformiter observentur, & de istius abusu & vero fructu.

25. De *humanis traditionibus*.

26. De *officio Episcopi, sacerdotis & Ecclesia ministri*, & quomodo illas functiones profanaverint Papistæ, & de eorum enormibus vitiis & peccatis circa sua sacerdotia commissis.

27. De *exercitio Catechismi diebus Dominicis*.

28. In *casibus matrimonialibus* quomodo procedendum.

29. De *officio Superintendentis & visitatione Ecclesiarum*.

30. De *conjugio sacerdotum*.

31. De *Stipendiis docentium Evangelium*, quod illa sint *ex cœnobitis* quaerenda.

32. De *monachis & nonnis*.

33. De *cura pauperum*.

34. De *duplici Schola*.

35. De *calamitatibus humanis* & de vera piorum cruce, & de abusu crucis apud Papales.

36. De *officio magistratus & de subditorum obedientia* & honore exhibendo magistratui.

37. De *sepultura piorum & templorum atque cœmeteriorum custodia, &c.*

Hanc ita *Reformationem* cum diligenter conscripserunt *Amstelrodamus & Buxschorins*, obtulerunt eam *proceribus ditioris*.

Ibi præcipuus ex istis vir Nobilis & potens Dominus *Simon de Went* partim *Sarrapa* partim hæreditarius possessor castri in *Varenholte* eam

suis sumptibus mittit Wittenbergam ad D. Martinum Lutherum, ipsius & collegatum suorum expetens iudicium, ut erat vir prudens.

Sic igitur isti Sarrapa Simoni de Went / est à Luthero, Jona, Pomerano & Philippo responsum, ut sequitur:

Dem Edlen/Ehrenvesten und Gestrengen
Simon von Wenden /
 Drossen zu Barenholz in der Graffschafft Lipp
 zu handen.

Gottes Gnade durch unsern Herrn Jesum Christum zuvoren / Euer Ehrenvester und gestrenger Herr / Ewer Kirchen-Ordnunge haben wir mit Fleiße gelesen und bewogen / wie ihr sehen werdet / daß wir etliche wenige Worte darinne geändert haben / und halten solchen Ordnung / wie sie dem gestalt ist / für Christlich und recht / vermahnen auch euch und alle der Landtschafft Regenten treulich / daß ihr / wie Gott aller Obrigkeit gebotten / sein heiliges Evangelium und rechten Gottesdienst auszubreiten zu fördern und zu erhalten / solche Christliche Ordnunge zu Gottes Ehren und zu Lob unsern Herrn Christo / und zu der Leute Seligkeit mit Ernst auffrichten und handhaben wollet / denn dieser ist der rechte und höchste Gottesdienst / den die Obrigkeit thun sol und kan / wie denn in Ewer Ordnunge fleißig und Christlich ist angezeichnet. So sind alle Menschen diesen Gehorsam Gott schuldig / daß wir unsern Herrn Christum hören / wie gebotten: Hic est filius meus dilectus, in quo mihi est complacitum, hunc audite, und Gott fürchten. Wer da denselbigen Herrn nicht hören werde / den wollt er austossen und ewig straffen / wie Gott ohne Zweifel an den Widersachern des Evangelii solten aussrotten / mit der Zeit schrecklich anfahen wird / dann die Tyrannen werden so viel Lasterunge Gottes und besprengen sich mit der Heiligen Blute / daß die Straffe nicht lange ausbleiben wird / darum wollet euch auch Menschenliche Bedrängunge nicht abwenden lassen / Gott bewahr und stärke euch zu seinem Lob und ewer Seligkeit. Datum Wittenberg am 8. Novemb. Anno 1521.

Hæc scripta sunt manu Philippi, & subscripserant Justus Jona Pragolus, D. Martinus Lutherus, Joannes Bugenhagenus Pomeranus, & Philippus Melancthon: In tota ordinatione pauca erant vel mutata vel addita tantum in his locis, nempe de matrimonialibus causis, de magistratu, de crucibus de monachis, & de stipendio ministrorum. Quam Reformationem com-

ita Witteberga comprobata receperunt Procere & Consilarii ditionis Lippiensis, convocatis omnibus equestris ordinis viris, & civitatum gubernatoribus, atque pastoribus, (cum tamen aliquot essent inter procere plane alieni à vera doctrina, qui etiam aberant) tandem eò concluditur in presentia legatorum Comitis Hoyensis, Domini Jodoci: ut ubique hac Reformatio per Comitatum amplissimum publicaretur, & omnibus pastoribus servanda traderetur, ex quibus nullus exstabat, qui huic reclamare auderet, propterea, quod ibi manum propriam Doctorum Wittebergenfium subscriptam viderent. Joannes Stolsius, quondam Cancellarius jam defuncti Simonis Comitis, tunc erat pastor Hornensis, vir senex & ei datur collega ex Lemgovienfi Ecclesia M. Gerhardus Cotius, & Blomberge constituitur pastor Conradus Mejerus Lemgovienfis, Dithmoldia dabant pastori Simoni, ab Exter Nobili, collegam & sacellanum Hermannum Coitenum, superioribus annis per Joannem Ducem Clivensem & Simonem Comitem Lippiensem ex urbe Lippia, propter veram doctrinam ejectum; In oppido Uffelen constituebant pastorem Joannem Christianum, Hervordia quondam Guardianum in cœnobio Franciscano. Et si in eade Joannis Suburbii Lemgovienfis alerent cives Joannem Hunschium, quondam Priorem in Cœnobio Dominicano Lippiensi, virum bonum, & ei vitæ necessaria non præberent, isque ita abiret ad Hervordiensis, tunc opera Nobilis Satrapæ D. Simonis de Wenden expetebatur, à Generoso Domino Burchardo à Salderen, qui erat avunculus D. Simonis, ex arce Lovenstein / vir doctus & mirus concionum formator, atque sacrarum literarum studiosissimus Joannes Montanus, quondam ordinis observantici cultor, quem eis concessit magnus Heros Burchardus à Salderen: Is tunc temporis in eade Joannis pro more reliquarum Ecclesiarum totius Comitatus utitur in administratione Sacramenti altaris vestimentis Sacerdotalibus & accensis candelis: Quia sic passim in Ecclesiis hinc inde ordinatum erat; Cum vero Lemgovia in duabus Parochiis planè talia ornamenta Sacerdotalia postposita & remota essent, ideo Mauritius Pideritus, Erasmus Wegenhorstius & Gerhardus Cotius primò, deinde ejus successor M. Thomas Plateanus inceperunt dissentire à Joanne Montano, & sic inter eos oriebatur disceptatio & disputatio: Hanc volebant præfelli Comitatus vel deputati Consilarii compositam, ideo supplices petunt à Lantgravio Hassie Philippo mitti in Comitatum duos Theologos, qui controversiam coortam inter concionatores componerent: Misit igitur magnanimus Princeps, in cujus aula agebat junior Comes D. Bernhardus, Doctorem Joannem Westermannum (ante paucos annos ex urbe Lippia ejectum propter veram

doctrinam à Duce Clivenſi Joanne & Comite Lippienſi Simone) & M. Joanne Fontium.

Coram his præſentibus conqueruntur proceres ditionis hoc modo: Cùm jam in prima Eccleſiarum Reformatione de conſilio Doctorem Wittenbergienſium & aliorum Doctorem, qui Reformationem conſcripſerant, multis etiam aliis cauſis concurrentibus in Eccleſiis, ſicut etiam hinc Wittebergæ, eſſent retenta veſtimenta Sacerdotalia: Interim hæc concionatores urbis Lemgovia non ſolum reſpuere, ſed propterea etiam Joanne Montano concionatori in ſuburbana Eccleſia imprimis propter hujusmodi ornamentum & uſum candelarum, moleſtos eſſe & ei inſultare, & cum ſit urbis Lemgovia immediatè Comitibus de Lippia ſubdita, æquum & juſtum eſſe cenſent, ut in Eccleſiis iſtius urbis ſequerentur potius communem & receptam omnibus Comitatus Eccleſiis formam, ne ſua illa diverſitate ſe quali Comitatu alienos facerent: Contra ajunt Lemgovienſes concionatores, ſe longè antea, quam ulla eſſet in Comitatu aſſumpta ordinatio, habuiſſe benè conſtitutam Eccleſiam, & formam adminiſtrandi Sacramenta, ſequæ eam habere ex Eccleſia Brunſvicenſi: Ideo cum veſtimenta, candelæ & alia ceremonie jam ſint abrogata Lemgovia, eas non abſque magno offendiculo aſſumi poſſe. Ibi Weſtermannus & Fontius inſpicunt ritus Eccleſiæ Lemgovienſis, & tandem faciente verba Fontio, ut homine diſſerto, cenſent illam diverſitatem in ceremoniis utrobique ſerendam eſſe, ut ſic libertas Chriſtiana in ceremoniis retinendis obſervaretur, denn was emmah abgethan und abe iſt / das bleibe abe. Sic quælibet pars in ſuo propoſito & conſuetudine perſiſtit: Lemgovienſes miniſtri in ſua libertate, & Parochiani in ſua illa ordinatione per Comitatum manſere. Poſtea major cooritur controverſia inter paſtores Lemgovienſes, & Joannem Montanum. Ibi graviter à Mauritio Pideritio, Eraſmo Wegenhorſtio, & M. Thoma Plateano accuſabatur Joannes Montanus, qui, ob miram ſuam facundiam & ſuavitatem in docendo, erat in clanculario odio apud iſtos tres priores. Multorum errorum volebant reum facere Montanum, cujus in aula gratior erat patronus Nobilis Dominus Simon de Bende / & in urbe Conſul Flavianus Floricke / multique alii præſtantes viri: Ideo novi petuntur Theologi à Lantgravio Haſſiæ Philippo, iſ duos Weſtphalos Theologos Antonium Cerinum, Warpurgenſem, & Joannem Weſtermannum Doctorem ablegati Comitatum Lippienſem, qui aliqua ex parte, auditis accuſationibus & excuſationibus, rem componunt, ſed neque ea compoſitio ſufficiebat Eraſmo Wegenhorſtio, ideo novæ, regressis iſtis Theologis, turbæ oriuntur &

& novis clamoribus elevatis *hereseos Montanus* arguitur. Hinc *Gerhardus Cotius*, *Mauritius Pideritius* & *Erasmus Wegerhorstius* conscribunt suam confessionem & eam *Wittebergam* ad *D. Johannem Pomeranum*, ad totum ministerium *Ecclesia Susatensis*, ad totum etiam ministerium *Ecclesia Brunsvicensis*, & *Hannoberana*, & *Bremensis*, atque totius *Comitatus Hoyensis Ecclesiarum* comprobendam miserunt, ostendentes, ab eis diversum sentire *Montanum* illum: Ibi suam vicissim confessionem obtulit *Gubernatoribus Comitatus Joannes Montanus*: *Pomeranus*, *Brunsvicenses*, *Susatenses*, *Bremenses* & *ministri Ecclesiarum in Comitatu Hoyensi* omnes, etsi *Montani* confessionem & excusationem non vidissent, credentes bona fide aliorum scriptis, comprobant confessionem ministrorum *Lemgoviensium*, & *Montani* damnant. *Corvinus* ita revocatur, & cum aliquid desideraret in confessione *Montani*, (quia in arcem *Braick* evocati erant *ministri Lemgovenses*, emanante *Erasmo*) est *Montanus Pideritio* & *Gerhardo Cotio* reconciliatus per *Corvinum*, quando prius supplex esset *Proceribus* & *Corvino* factus, petens veniam, si alibi errasset: *Corvinus*, cum hac Anno Dni 1541. facta esset reconciliatio, & jam *Cotius* ageret *Horna*, sequenti Anno, videlicet Anno Domini 1542. revocatur ex inferiori Ducatu *Brunsvicensi*, ad examen & certam unanimem ceremoniarum ordinationem constituendam in *Ecclesiis*: Ab hoc examine & ordinatione se sejungebant *Pideritius* & *Erasmus*, nec volebant novo aliquo jugo premi: Qui dicebant, suam se ordinationem longo ante tempore ex *Ecclesia Brunsvicensi* habere, & eam non ita dudum esse à *Domino Joanne Fontio* & *Doctore Joanne Westermann* comprobata: *Examine* & *visitatione* completa, constituuntur à *Corvino* *Visitatores*, *Cotius*, *Montanus* & *Conradus Mejerus*, sed mortuo tandem peste *Montano*, ejus locum occupat *Pideritius*. Quotannis in *curia Principis Lemgovia* *Synodum* celebrabant & consocietatem *Ecclesiarum* observabant.

Nota. Quid acciderit tempore *Interim*? Circa annum Domini 1547. assumit gubernacula patrii sui Domini *BERNHARDUS*, major natu filius *D. Simonis*, Comes de *Lippia*, & ducta uxore *Catharina*, nata *Comitissa Waldechiana*, statim victor factus est *Carolus V.* captis *Electore Saxonia* & *Langravio*, quando jam electus erat novus *Prasul Paderbornensis Rembertus* à *Sersbroch* deposito pio *Episcopo Hermanno*, *Comite de Weibda* qui etiam erat *Electo Colonensis*, ibi omnibus statim Imperii Statibus à *Cæsare* liber *Interim* obtruditur. Sic novus *Episcopus Rembertus* à *Sersbroch* novum suum *Cancellarium Henricum Colonicum* & *M. Liborium Schmit-*

Schmittium, Decanum Storpianum in urbe Paderborna, adjuncto eimacho utcunque docto, in Comitatum Lippiensem ablegat, minaciter scribens & mandans Juniori Comiti BERNHARDO, ut deposito Lutheri simplici illi librum suscipiat, aut se feudum ab eo tanquam inobediente & contumace repetere de auctoritate Cæsaris. Mox re in deliberationem sumpta, cum illi minaciter instarent & haberent diplomata Cæsarea, & gravia Episcopi & Capituli mandata, nec haberet ulla gratia, aut sciret junior Comes ullum medium aliud, capto Langravio & resistente in magno discrimine uxoris suae patruo, (qui erat Franciscus, Episcopus Monasteriensis & Osnaburgensis, administrator Mindensis) quam quid indulgeret tempori: Ferocientibus Pontificiis, tandem juniores Bernhardus conqueritur se esse Juvenem imperitum, & adrem arduam imparatum & inidoneum, & petere deliberationem, sed non impetrata, præstans & Nobilis Juvenis Comes, cogitur invitatus de coactus permittere istis Legatis Paderbornensibus, ut cum comitibus pastoribus Lemgovia in curia Senatus agerent, & ipsis librum Interim proponerent: Id aliis per Comitatum pastoribus minaciter indicant Legati: Et quando per triduum examinarentur pastores, ut testatum facerent, an etiam librum Interimisticum susciperent? Ibi sunt tantum duo simplices viri inventi, qui eis reclamarunt, ut Joannes Christianus, pastor Uffernianus, & Heidenricus Thospannius, pastor in Bosnckfelde. Joannes Christianus cum interrogaretur, quid sentiret de una specie, num etiam eam veram agnosceret, respondet simpliciter: Christus docet me de utraque specie, quia aperta scripturæ & claræ institutioni Christi non licet retrahere nequeo. Cum illi concilia præsertim Constantiense proferrent, respondit: Etsi omnia proponeretis concilia, tamen ista non prævaleret scripturæ sacre & Christo Domino, qui est ipsa veritas. Heidenricus Thospannius dixerat interrogatus, quid sentiret de Interim libro? respondit: quod de hominum figmentis est sentiendum: Scio equidem non veterum Cæsarem Bosnckveldiam propter me, interim si ejus ex meo pastoratu propter veritatem sub nomine Cæsaris, ad suam potius manum applicabo & aratro scindam terram, quam ut terreno & mortali Cæsari gratificarer, & interim cœlestem, supremum & immortalem Cæsarem offenderem.

Joannes Christianus deponitur propterea, quod monachus fuisset: Gerhardus Costus, quod non esset Papisticè ordinatus, & Conradus Meyerus, quod

quod fuisset monachus deponuntur: Sic Hieronymus Grestius Ufflenia Christiano, & Franciscus Hasius Cotio Horne successere: Sed Mejerus cito regreditur ad suam Ecclesiam Blombergæ, ut etiam accidit Cotio vix biennio elapso, verum Joannis Christiani successor Hieronymus Grestius purè docebat Evangelium, ideo ipse in ministerio perstitit; Interim Joannes Christianus vocatur Anno 1550. Lemgoviam in ministrum Ecclesiæ in Neapoli.

Cum verò rediret domum Paderbornam M. Liborius Schmittus Decanus, qui ibi diu Officiale egerat, statim incidit in apoplexiam, & ideo solebat dicere paululum restitutus:

Darum hat mich Gottes Hand gerühret!

Dass ich habe das Interim ins Lippische Land geführet.

Cum minæ Pontificiæ paululum respirarent, & ipse Comes cum sua Comitissa, & præcipui Consilarii faverent veræ religioni, erant multi Nicodemæ inter pastores, qui circa Annum Domini 1552. & 1553. juxta priorem formam Sacramenta administrare, Psalmos Germanicos canere & papistica Sacra abjicere cœperunt: Pauci senes ab incunabulis ad Missas Papisticas, Invocationes Sanctorum, Vigiliis & alias Superstitiones affuefacti, mordicus hæserunt in Interimistica Interreligione, ut Engelbertus Cetravius, Joannes Dennius, Joannes Kotmannus, pastor in Silberntorp/ & plerique alii.

Cum verò in Imperio esset libertas Augustanæ Confessionis Proceribus Anno Domini 1555. concessa & permilla: Ibi quoque mox cogitat Illustris Dominus BERNHARDUS Comes cum suis consiliariis de repurgandis Ecclesiis suis ab Interimistica scabiè, & mox anno sequenti convocari jubet Synodum pastorum, cui ipse in arce Brack cum præcipuis consiliariis, cum proceribus selectis tam ex Nobilitate quam ex urbibus, aderat, ibi in consilium vocat 12 Maji Mauritium Pideritium, M. Gerhardum Cotium, Hermannum Hamelmannum (cujus opera, quia ad festum Michaelis Anno Domini 1554. vocatus erat in pastorem Neopolitanum à Lemgovienfi Senatu, antea duabus vicibus usus erat Illustris Comes, primò in cognoscenda causa Ecclesiastica, quæ in controversia erat nomine generosæ viduæ Nobilis Domini Reineri de Wenden Satrape Margareta, & Joannis Frundeni, deinde in legatione ad Synodum Waldechianum) & aulicum concionatorem Joannem Wilhelmum Torrentinum: Cum illis & cum Proceribus deliberatio à Comite instituitur, quomodo commode repurgatio Ecclesiarum institui posset, ibi tandem concluditur, ut coram omnibus pastoribus exponatur, quæ causa moverit Illustrè Dominum, quod invitus

& coactus in initio sui Regiminis & in tam juvenili aetate per Episcopum sub mandato Cæsaris valde minaciter conscripto permotus sit ad talem aliquam in Religione mutationem sufferendam: Ideo nomine Illustris Comitum BERNHARDI, Christophorus à Donoy, tunc temporis ditionis Satrapa, vir Nobilis, exorsus coram omnibus Ecclesiæ ministris sua singulari eloquentia & zelo erga Evangelium affecto dixit: Venerandi pastores novistis meum Illustris Dominum in aula Lanigraviæ Philippi piè educatum esse & semper à Papistica Religione abhorrens, interim, tunc in initio gubernationis suæ, Cæsareo & Papistico Paderbornensium mandato ita pressum, cum potentissimi quique Principes Germaniæ aut essent capti aut sub jugum redacti, ut nec cedere poterat nec effugia inveniret, tandem ejus Celstudo ipsis deputatis & legatis Paderbornensibus, ne quid in ipsius Celstutudinis conscientiam deturberet, permisit totum negotium exequendum: (Nihil enim aliud nisi ipsi de Comitatu periclitandum esset, medii præforibus erat) & quid illi egerint in tali mutatione vos omnes novistis & dolenter non sine genitu hujus superstitionis Papisticae spectator esse ad hoc usque tempus coactus est Dominus: Interim oportebat tempori cedere: Quicquid igitur ejus Celstudo in ea re peccaverit, ut DEUS hoc ipsi pro sua misericordia per Christum remittat, vos vestris precibus sollicitè instate. Decrevit autem per gratiam DEI purgare modo suas Ecclesias à tali sermone Interimistico, & profiteretur modo coram vobis, quod sit membrum Augustinæ Confessionis, quod ejus doctrinam & profiteri & retinere velit ad finem vitæ, hortaturque omnes ut si qui ex metu aut ventris causa Interimisticam Religionem, vel susceperint & hactenus retinuerint, ut contra DEUM ardentem, quo hoc eis ignoscatur, & ipsi offendiculum, quo Ecclesias scandalizaverint apud Auditores deprecentur, & nunc facti vestram religionem recipiant: Promittit Illustris Domini Celstudo summi in tali pio pastorum proposito & instituto clementem protectionem, & mandat modo singulis, ut ad Interrogata rotunde respondeant, quoniam niam esse aliquot viros doctos deputatos qui cum ipsis examen instituerent, & postea conversus ad Comitum dixit: *Hac ne est V. Celstudo?* Is respondit, *Est.*

Ibi paululum Papistæ & Superstitiosi pastores reprehendebantur, attamen omnem isti quoque obedientiam promittebant, & veram amplectebantur doctrinam: *Constantes in Religione laudabantur: Interim an etiam prior Ordinatio & Reformatio (quam ad tempus intermiserant) à singulis*

assumpta esset per visitatores ordinatos ut *Mauritium Pideritium, Hermannum Hamelmannum, M. Gerhardum Cotium & Johannem Wilhelmum Torrentinum* explorabatur. Quotannis hi quatuor & singuli in suis parochiis ipsis commissis visitare & pastores examinare, instituere & ad meliorem frugem adhortari non desistebant, donec bellum *Rithbergicum* sumeret initium, tunc ex accusatione *Johannis Platteni, Cancellarii Juliaci* cogebatur ad tempus cedere *Hamelmannus, interea assumit is gradum Licentie in Theologia* videlicet Anno Dni 1558. & mox eum revocarunt *Lemgovienfes, & ibi perstitit in ministerio ad annos 14.*

Interea oritur controversia inter fratres Comites *D. BERNHARDUM, & D. HERMANNUM SIMONEM* de divisione paterna, quam cum diremissent Illustres Heroes *D. Joannes, Comes Waldechianus & D. Albertus, Comes Hoyensis & Broichusianus,* etiam de Religione locuti sunt & de Ecclesiarum Reformatione, atque ut ea fieret commodius, obtulerunt ambo Comites suam in hac re operam, & de consilio procerum & statuum ampli Comitatus de Lippia, determinatum est, ut uterque Comes Arbitrator, hoc esset *Waldechianus* quam *Hoyensis* mitteret eximium & eruditum Theologum, ad nonum Martii Anno Dni 1559. quo die debebant convenire precipui etiam cum ipsis Theologi tam ex urbe *Lemgovienfi* quam ex toto Comitatu, *Hoyensis* eò mittit *Adrianum Buxschotium,* primum Reformatorem harum Ecclesiarum, atque *Waldechianus* designat huic rei legatum *Michaellem Jacobinum,* his ex Comitatu adjungitur *Mauritius Pideritius, Gerhardus Cotius, Johannes Wilhelmus & Hermannus Hamelmannus,* qui ex mandato plenario utriusque Comitatus, omnes ordinationes primam ab *Amstelrodamo & Buxschotio* contextam, alteram ceremoniale à *Corvino* conscriptam, revident, & pro ratione temporis & novarum subortarum *Jhæresium* pauca utrobique addebant aut subtrahebant, & utramque in justum ordinem redigebant, tandem etiam & missi Theologi & tres ex *Lippiacis* Theologi, proponunt utrique Comiti assumendum in *Generalem Superintendentem Hermannum Hamelmannum,* ante annum in *Licentiatum* non sine laude creatum, sicut eorum supplices literæ indicarunt, & quisque hoc sua manu, ignorante *Hamelmanno,* comprobarunt atque solito sigillo.

Assumitur quidem in aula per integram septimanam ordinatio tam in Doctrinalibus quam ceremonialibus collecta, & bona fide disposita in timore Domini, & etiam literæ supplices Theologorum quidem in aula presentibus peregrinis Theologis (qui etiam coram Illustri Comite &

Ejus proceribus nominatim *Hamelmannum* commendaverant) habetur in aliquo pretio, sed ipsis responsi loco dabatur, rem esse debeatone dignam, præsertim cum *Hamelmannus* & *Juliacum* & *Paderbornensem Cancellarium* offendisset, sed recte respondit *Buxshorius*: Ergo magis homines quam DEUM metuitis, postquam hic vir sit vobis & ecclesiis vestris utilis, nec meliorem consequi poteritis?

Cum res illa in diem de die protraheretur, & interea ex promotione *trapa divisionalis Christophori à Donop* / ad officium Cancellarii, demerito priori Cancellario *BERNHARDO Lippiaco*, qui imprimis propter meritum lectionem cupiebat promotum *Hamelmannum*, aspiraret *M. Jansarius*, vir in Jure atque historiis versatus linguarumque peritus, mox *Jonas Tuntius* cœpit & in politicis & in Ecclesiasticis multa innovare tentare: Ordinationem primam à *Luthero* & *Philippo* comprobam contemnere, & deinde alteram à *Corvino* contextam, rejicere: Atque unam *Megapolensem* ordinationem assumendam voluit: Hinc lenitate se *Hamelmannus* opposuit, dicens hujusmodi Innovationes parere ridiculum, ideo persistendum in prima ordinatione, quam *Philippus* sua manu probaverat non minus quam *Megapolensem* conscripserat.

Interea pastor *Donopus Henricus Neiblerus* propterea deponitur opera *Jonas*, quod custodem ariolum non ferret: Id dicebant iniquum esse pastores *Lemgovenses*, imprimis vero *Hamelmannus*, & cum prælati viri pro illo intercederent, tamen *Jonas Tuntius* omnia impedivit, ne reciperetur, & ab eo tempore cœpit odio persequi *Hamelmannum*, & tentis quibus posset mediis efficere, ut ejiceretur *Hamelmannus*: Interca moritur Comes *BERNHARDUS*: Postea cum visitationi adhiberi deberet de consilio tutorum junioris Comitum, (quærant *Joannes*, Comes *Wildenhus*, *Hermannus Simon*, Comes *Lippiacus*, *Speigelbergicus* & *Pyrmontanus* & consules civitatum *Lippia* & *Lemgovia*) *Antonius à Donop* / & *Ernestus Wipper* / Consul *Lemgoviensis*, atque ex ministris *Paderitius*, *Hamelmannus*, & novus nuper assumptus pastor in *Dithmoldia* *M. Joannes Exerus* vir doctus: qui cum priusquam visitationem instituere vellent, volebant de primis istis ordinationibus conferre: Interim aperte dicebat *Jonas*, se non laturum bonum senem *Wippermannum* in politicis deordinationibus, nec *Hamelmannum* in Ecclesiasticis, ideo in utrumque contulit tutores Comites, deinde etiam in *Hamelmannum* *Schibowenbergium* Comitem & *Cancellarium Paderbornensem*, qui erat *Henricus Coloniacus* *Hammatus*. Ita *Hamelmanno* aliquoties est renunciatum ministerium in

sed conservatus per Lemgovioses. Interea circa annum Domini 1566. Jonas
 eo rem direxit ut M. Extero, & Pideritio Ecclesiae cura committeretur,
 qui & visitarunt & alia negotia Ecclesiae curarunt. Tandem Exterus
 collegit ex variis ordinationibus unam aliquam, cum vero junior Comes
 & heres D. SIMON haereret in aula Ducis Brunsvicensis D. Julii, adducit
 inde Doctorem Jacobum Andream in suum Comitatum, qui revidit ordina-
 tionem à M. Joanne Extero congestam / quae ita comprobata, est sub
 nomine Comitum Lippiensium ut Hermannii Simonis & Simonis junioris typis
 divulgata Anno Domini 1571. cujus summa haec est: Ut omnes persistent in
 doctrina Augustana confessionis & in Catechismis Lutheri, deinde quid sit in
 festis diebus, ut Dominicis, tam in urbibus quam in pagis, faciendum:
 Tertio de absolutione privata retinenda cum additis quaestionibus à D. Bu-
 genhagio Pomerano congestis: Quarto de Excommunicatione & receptione
 graviter peccantium: Quinto de praecipuis anni festis observandis, & quid
 per septimanam in Ecclesiis sit tractandum & agendum: Sexto prolixè de
 collectis agitur & recitantur multae collectae ad praecipua festa accomo-
 datae: Deinde varia orationes & preces gratiarumque actiones subjiciun-
 tur: Septimo, multae praefationes cum notis & melodiis annectuntur cum
 oratione Dominica: Octavo, traditur quomodo sit baptismus administran-
 dus & de padobaptismate & de eo baptismate quod exercetur per mulieres
 tempore necessitatis: Nonò de puerperis aliquid dicitur: Decimo, subjun-
 gitur de casibus matrimonialibus, deinde de sponsalibus, de proclamatione
 & copulatione Sponsi & Sponsae: Undecimo, de visitatione infirmorum: Duo-
 decimo, de sepulturis mortuorum: Decimo tertio, de officio Superattendentis,
 de Examine Ordinandorum, & ipsorum ordinatione: Postremo, de visitatione
 & consistorio atque Synodis, & de sustentatione ministrorum, cui subjicitur
 demum tractatus de officio custodum & adilium vel templariorum, & de Scho-
 lis, de cenobiis, de beneficiis Ecclesiasticis: Denique de sustentatione paupe-
 rum, &c. Postea adjungebatur M. Joanni Extero, ut Superattendenti,
 collega Themhardus Nagelius, successor Hamelmanni in Ecclesia Neopolitana
 Lemgovia.

De Ecclesia Lemgovienti & ejus ministris ut & de Ecclesia civitatis Lippia
 dicemus, quando dabimus eam partem historiae Ecclesiasticae, quae
 continet narrationem renati Evangelii per praecipuas Westphaliae ci-
 vitates.

Nunc saltem recitabimus praecipuos pastores qui eruditione & vir-
 tute in hoc Comitatu claruerunt, aut adhuc clarent: *Dithmoldia* & po-
 itea

stea *Horne* erat concionator *Johannes Wilhelmus Torrentinus*: *Ditmarus* est collega *M. Exteri*, *Hermannus Latomus*: *Floruere* in ministerio *Lippia* *Jodocus Schuremannus*, *Jodocus Pideritius Blombergæ*, *Jacobus Caro in Dendhusen* / *Antonius Tidemannus in Keelfirchen* / *Henricus Velsenius in Dinslaken* / *Johannes Frundius in Langenholtshausen* / *Joannes Protius in Dinslaken* / *Johannes Nordermannus in Donope* / *Henricus Stapelvenius in Dinslaken* / *Johannes Walterus in Lipperode* / omnes viri docti, pii & studiosi.

Habuit Comes **HERMANNUS SIMON** per suam olim partem *Comitatus* & in ditione *Speigelburgica* & *Pymontana* *Superintendentem* *Gottfriedum Snecampium*, virum gravem & sinceri judicii hominem, aulicam quoque concionatorem *Moysem Hummersbachium*: *Vixit* aliquando *pastor* in *Witten* *diffen* / vir doctus & studiosus *Martinus Meibomius*.

Hodie est verus *Ecclesiarum*, *ministrorum Ecclesiæ*, *Scholarum* & *pauperum* *nutricius* *Princeps* & *curator* *sedulus* **D. SIMON** *Comes* *litterarum* *amplissimi* *Comitatus* *Lippia*, *Heros* *pius*, *liberalis*, *doctus*, *solertis* & *clemens*: *Unicus* *adhuc* *ex* *veteri* *nobilium* & *Inclitorum* *Comitatus* *de* *Lippia* *superstes* *heres*, *cui* *Christus* *benefaciat* & *misericordiam* *prestat*. *Mox* *de* *Ecclesia* *urbis* *Lemgoviensis* *in* *proximo* *Tractatu*, *tum* *quoque* *de* *Ecclesia* *urbis* *Lippia* & *de* *utriusque* *ministris* & *pastoribus* *dicemus*.

HISTORIA ECCLESIASTICA RENATI EVANGELII

Hinc inde,

Per amplissimum **COMITATUM** *Westphalia* *de* **MARCKA**.

Quid *Princeps Clivensis* & *Juliacensis* tam pater quam filius in causa *Religionis* fecerint, nempe *Joannes Dux* & *Wilhelmus Princeps* suo tempore declarabitur, quando de reformationibus in *archiducatu Clivensi* & *Juliacensi* contextis sub annis 60. dicitur: *Nunc saltem dicemus de piis viris*, qui bono studio ex proprio motu & zelo in suis *stationibus* aliquid in causa *Religionis* veræ tentarunt per **COMITATUM MARCKENSEM**.

Interim quomodo renatum sit *Evangelium* in *urbibus Tremonia* *sato*, *Lippia* & *Asfandia* exponemus in ea parte *historiæ Ecclesiasticæ*, quæ trademus quomodo in *urbibus Westphalia* creverit & propagatum sit *Evangelium* & *ejus exercitium*.

Docuit olim in Comitatu de Marcka in oppido *Ultena* ante annos quinquaginta Evangelium de JESU CHRISTO, & Sacramenta pure administravit *Joannes Lycaula*, vir doctus, sub Principe *Joanne*, sub cujus nomine ejicitur, & eum Principis *Joannis* legitima soror *D. Anna Comitissa Waldobiana* assumit, & ad pastorum *Corbachianum* promovet.

In Ecclesia urbis elegantis & splendide *Hammonis*, vel ut alii ajunt *HAMMONÆ*, docuit Evangelium Christi *Henricus Wullius* vir in scripturis eruditus, & cum deferretur in aulam, se quidem excusat, attamen ejicitur Anno Domini 1555. sub eo prætextu quasi *Sacramentaria* & *Anabaptistica* factioni addictus esset: Est aliquando revocatus, sed cum videret ibi plurima inordinata *Wullius*, ultro discessit, interim creditur *Sacramentaria* opinionis esse, circa Annum Domini 1560. & sequentibus ibi egit pastorem *Carolus Gallus*, vir doctus & purè Evangelium Christi ibi tradidit, cui erat adjunctus collega vir eruditus *Henricus Bokelmannus*, sed postea inter utrumque dissensio cooritur, ut *Bokelmannus* discedat, & postea *Carolus Gallus* multos præcipuos in ea urbe accusat *Hæreses Anabaptistica*, sed cum propterea in disputationem cum Senatu dilaberetur, tandem est amotus: Exstat autem ejus eruditum scriptum contra *Anabaptistas*: Sed *Gallus* & *Bokelmannus* videbantur magis *Calvino* quam *Luthero* patrocinari, licet in linguis essent versati.

In oppido *Camen* (quod posset dici à *Camenis Musis* nomen habere) *Hamelmannus* docuit, & cum ibi divinitus illuminatus semel aperte in die *Trinitatis* Anno Domini 1552. confessionem veræ ederet doctrinæ, atque pontificios errores refutaret, tunc erat ibi *Marescallus* istius Comitatus Nobilis *Theodorus Reckius*, qui cum *Consulibus* & *Senatu*, audita concione *Hamelmanni*, in istum finem determinavit, ut dimitteretur *Hamelmannus*, postquam Princeps istius loci nondum admisisset palam ullam aliam doctrinam quam Pontificiam: Sic dimissus ob veritatem, placide discedit *Hamelmannus*: Interim ille bonus *Marescallus Theodorus Reckius* (mox forte conversus est circa annum Domini 1567.) pastoribus ibidem *Johanni Buxtorpio* & *Joanni Mercatori Schomburgo*, natione *Tremonienfi* auctor, ut feliciter inciperent doctrinam Evangelii propagare, Sacramenta juxta doctrinam Christi Germanicis verbis administrare & Psalmos Germanicos canere, quibus erat pius adjutor *Joannes Wegenerus*, vir doctus & gravis. In oppido *Unna* eleganti admodum & amœno loco, cœperunt Evangelii luce Ecclesiam illustrare *Eberhardus Wortmannus* & *Rotgerus Bereidnerus*, viri eximii, sed ignoratur an sint *Sacramentariis* addicti.

dicti. In oppido *Ustena* dixi *Lycalam* docuisse & propterea ejectionem
tamen cum accusaretur tanquam *Anabaptista* in aula *Cliveni*, evulgavit
apologiam & ostendit se non esse *Anabaptistam*, sed tantum se *invocantem*
Invocationem Sanctorum, meritoque operum impugnasse, sed nihil effe-
cit.

Circa Annum Domini 1566. sicut & antea & post ibi Evangelium
docuit *Engelbertus Klockius*, pietate & doctrina eximius vir, & constan-
ter defendit Evangelii doctrinam: Hic ut stylo & scribendi valet doctus,
ita dicitur multa conscripsisse, quæ premantur. In oppido *Lumen* docuit
Evangelium *Jacobus Kintvaderus*, qui dicitur magis *Calvini* quam *Lutheri*
sententiæ patrociniari.

In hoc amplissimo & potente Comitatu est oppidum *Nimrod* non
procul ab urbe *Iserslo* in quo Senatus & cives susceperunt doctrinam
Evangelii & sententiam Augustanæ confessionis, & breviter ordina-
tionem Ecclesiasticam certe piam per urbis suæ alumnum *M. Hermannum*
Wilkiem, virum græcæ linguæ doctum & alias eruditum (qui quondam
fuit rector *Schola Rigensis* in *Livonia*) conscribi curant Anno Domini 1564.
eamque ut fidei suæ rationem redderent coram quovis publici juris fa-
ciunt typis *Tremoniani* Typographi, quæ certè ordinatio fuit bene illi
Ecclesiæ accommodata, sed cum boni cives in pio essent initio & pro-
posito, ecce tunc Princeps *Clivensis* illis serio mandavit, ne vel loque-
rentur vel susciperent talem ordinationem Ecclesiasticam, cum ipsius
ut superioris Magistratus esset, *Reformationes* instituire.

In Comitatu & civitate *Morsesi* scio semper fuisse additissimum verum
& puriori doctrinæ *Hermannum*, Comitem de *Neurwenar* & *Mors*, *Domini*
de Bedbar heroem doctissimum, cujus pater *Wilhelmus* Princeps
magnæ prudentiæ erat, & pater *Hermannus* de *Neurwenar* Comes
præpositus *Metropolitani* *Coloniensis*, vir antiquitatis studiosissimus fuit.
Unum novi ibidem aliquando Evangelii doctorem sincerum & purum
Lutheri discipulum virum doctum & gravem, *Henricum Bomeium*.

Comitatus de *Nassou* est vicinus *Westphalia* ad *Surlandiam*, in quo lib-
pio prudenti & Illustri Comite *Wilhelmo* patre Principis *Wilhelmi*, *Jacobi*
Lodovici & *Adolphi*, docuerunt Evangelium Christi viri pietate & do-
ctrina clari *Leonhardus Wagenerus* & *Erasmus Sarcorius*, scriptis ce-
bris.

HISTORIA RENATI EVANGELII

IN COMITATU ORIENTALIS PHRISIÆ.

SEMPER studiosus fuit veræ doctrinæ *Illustris Orientalis Phrisiæ Comes ENNO, Comitis Exardi filius*: Hic per *Fabianum* quendam sibi curabat Evangelium prædicari, & ex se inceperant *Emedenses* varios & diversos sectarios suscipere: Ibi pio Comiti cura fuit, ut posset *syncreta Lutheri doctrina* ibi retineri: Interim mox sese eò confert *Andreas Bodensinus Carlostadius*, & ante illum *Melchior Rinckius*, qui palam *Emeda* senes tam viros quam mulieres in cuppa aquæ in templo rebaptizavit, tandem eò se quoque confert *Melchior Hoffmannus*, pellifex, & idem palam tentavit publicis concionibus: Confert igitur se *Inclytus Comes D. ENNO* propterea in urbem *Emedam*, ut reprimeret hæreticos; *Carlostadius* cessit & apud *Ulricum à Dornem*, nobilem *Capitaneum in Olsersen* & *Heronem Capitaneum* generosum ab *Olsersen* delituit, *Melchior* duos ex urbe eiecit, interim isti clam sese in urbem *Emedam* iterum ingerunt. Ibi mox celeberrimus *Comes D. ENNO* curat ex urbe *Brema* evocari celeberrimum doctorem Evangelii *Joannem Timannum Amstelrodamum*, quem propter idioma speravit *Emedensibus* fore gratum & acceptum, ut is posset Ecclesiam ad puritatem veræ doctrinæ reducere: Cum vero ille semel atque iterum cepisset palam docere in magna frequentia, atque tertia tandem concione palam assereret, se placide & pie admonere omnes, ut unam & solam *Lutheri doctrinam*, quam tam multi etiam alii Doctores amplecterentur, cum *Wittenbergæ*, tum per totam *Saxoniæ*, retinerent, & itemum postea in quarta concione doceret verum corpus & verum Christi sanguinem in cæna *Dominica* esse & porrigi & verè ore nostro sumi; ibi prorumpit *Melchior Rinckius*, & excitat plebem promiscuam, clamantem magno tumultu: *Schlag todt den Fleisch-Fresser*; ideo quidam ex furiosis veniebant properantes ad suggestum, ut *Amstelrodamum* detraherent, quod cum facere inciperent; erant ibi ministri *Comitis Generosi D. Ennonis* & alii, qui bonum virum liberabant ex manibus populi furentis, & sacrario includebant: Sic tandem re infecta discedere oportuit *Amstelrodamum*. interim delitescente in sacrario *Timanno Amstelrodamo*, mox se ingerit in suggestum *Melchior Rinckius* & aliquoties repetit hæc verba: *Ob wir wol müssen darum Schwärmer heissen und seyn / daß wir den Wittenbergischen aus dem Korff entflohen und entflohen seyn / so seynd wirs doch nicht*:

M m m m

Rin-

Rinckio se adjunxit *Menno Simon*: Circa Annum Domini 1525, & Annum Domini 1526. hæc acciderunt; Quando etiam ex impulsu *Caroloftadii* & *Rinckii iconomachiam* exercebant plebei, & magno tumultu turbabant *imagines*, tunc subsecuta est circa Annum 1528. clades in *Gemighe*, ubi milites mille & quingenti trucidarunt octodecim millia *ruficorum*, unde hæc versus:

In Gemighe PhrII CeCiderVnt LVCE CaLIXel.

Cum Anno 1526. prodiret *Caroloftadius*, & *Emeda* palam doceret, hinc inde in Nobilium Dominiis, rursus significari & indicari *Comes ENNO Caroloftadio*, ut à tali proposito discederet & urbe *Emeda* itaque ditione exiret, hocque mandatum minaciter curat intumescere *Caroloftadio*, & interim nondum fugit: Interea *Illustris Comes* per ad *Lutherum*, & ei conqueritur, quid *Caroloftadius* in sua ditione repperit, petitque sibi doctum aliquem Theologum ad repurgationem rerum Ecclesiarum mitti: *Lutherus* consolatur & confortat *Comitem* per litteras, ostendens prolixè, quod *Caroloftadii Spiritus* non quiescat, & eò mittit *Joannem Brunonem*, virum eruditum & gravem, maturioris ætatis hominem: Hunc virum valde pium suo *satellite* deduxit *Comes ENNO* (*pater* moderni *Comitis Ezardi*) in *Ecclesiam Emdanam*, ut ibi publicè doceret: Etsi multitudo nihil contra *Brunonem* audeat propter præsentiam *Comitis ENNONIS* & *satellites* armatos, tamen pueros & alios vagabundos homines, qui & concionantem & in plateis ambulantem *Brunonem* deriderent, deluderent & contemnerent, subornantur. Cum videret *Caroloftadius* à *Comite* *inquisitionem militarem* de capiendo *Caroloftadio* institutam, mox aufugit clam: *Bruno* etsi piè viveret, laboraret & laboraret in sua vocatione, nihil tamen docendo proficiens tandem incidit in *phthisin* & labe tali Anno Dni 1529. exstinguitur *Emeda* cujus morte valde *Comes Enno* turbatur: Interim cum *Menno* *Simonem* videret quoque in suis vagari ditionibus, orat *Ernestum*, *Ducem Leoburgicum*, pium Principem, ut ipsi mittere dignaretur aliquot doctos Theologos ad *Reformationem* & *repurgationem* Ecclesiarum suarum *sece Sacramentaria* infectarum. Et paulo ante graviter mandaverat *Comitibus Sacramentariis* *Doctoribus*, ut discederent, & curaverat eos ejicere suis parochiis: Verum *Ulricus* à *Dornem* multos clam sustenta vit, qui in *Sacramentaria* opinione confirmatus erat per *Caroloftadium* qui vero abierunt *Wittebergam*, ut *Gerhardus Mollerus* & *Fredericus*, *papa Gastensis*, qui edunt coram *Philippo* confessionem, qua contentus est

Melanchthon, & intercedit pro ipsis apud *Comitem Ennonem* literis, sic recipiuntur ad Ecclesias, quaquam posterior ad *Sacramentariam* opinionem relaberetur. In initio Anni Domini 1530. misit *Ernestus, Luneburgicus Dux*, ad *Ennonem Comitem* in Phrysiam Orientalem *Martinum Ondermarckum* & *Mattheum Gindericum*, viros doctos, qui *Emeda* docebant *presente Comite*, & *Sacramenta* administrabant: Verum etsi *presentia* & *potentia Illustris Comitis* metueretur, tamen *Menno Simon* noctu excitavit plebem, ut *Luneburgicos Theologos* contemnerent, nec amplius eorum conciones audirent; sed cum intelligeret *Princeps Ernestus Dux* suos *Theologos* nihil ibi præstare posse & omnia esse tumultibus plena, revocavit eos. Ideo nihil amplius tentare potuit bonus *Princeps* & *Comes*. Ita in *Ecclesia Emedana* permansit *Sacramentaria doctrina*, hoc est *Cinglii & Calvini dogma*, quam ibi propagarunt *Hermunus Brasius*, *Joannes Dominus à Lasco*, *Polonus Baro*, *Gelius Faber*, *Vincentius Reinerus*, *Godefridus Einhavins* & *Arnoldus Caletunus* multique alii, sicut hodie faciunt *Mensò Alingus*, & *Joannes Petrejus*, atque antea Dominus *Albertus Hardenbergius*.

Interim ea pietate præditus erat *Inclytus Comes Enno*, ut hoc saltem efficeret per *Johannem Brunonem* & postea per *Luneburgicos Theologos Martinum Ondermarckum* & *Mattheum Gindericum*, ut vera doctrina & verus usus *Sacramentorum* & plantaretur & maneret *Norda*; quam etiam ibi conservavit *Satrapa* ibidem vir optimus *Reinerus Crumma*, ab Anno Domini 1529. usque ad Annum 1555. Docuerunt *Norda* *Wilhelmus Lentius*, *Antwerpianus*, & *Johannes Vorstius*, viri docti, quibus se opponebat *Joannes Fuspeditus*, nitens auxilio *Joannis, Domini à Lasco*, cui se graviter *Johannes Vorstius* opposuit, & ita uterque dimittitur. Sic *Vorstius* abiit in *Holsatiam*, postea obtruditur *Wilhelmo Lentio* collega, insignis *Sacramentarius Martinus Micronius* *Flandrus*, invito etiam *Satrapa Reinero Crumma*: Cum verò *Wilhelmus Lentius* & tota *Ecclesia* reculerent *Micronium*, tamen opera *Joannis, Domini à Lasco*, obtruditur *Ecclesie* eum respicienti: Ideo isti cedit *Wilhelmus Lentius*, & abiit in *Dithmarsiam*, ubi etiam moritur ante bellum. Mox multum laboravit *Satrapa Reinerus Crumma*, ut revocaretur in locum *Lentii* alius quispiam syncerus & orthodoxus *Theologus*, videlicet vir eruditissimus *Joannes Ligarius*, translatus eò ex *Ecclesia Uphusiana*: Jam demortuo peste *Micronio*, de quo postea plura referemus, additur collega *Ligario Franciscus Alardus* *Bruxelensis*, qui isti *Ecclesie* ad sexennium bene & piè præfuerunt: Cum vero

Emdam transferretur *Emporium Anglicum pannicum* circa Annum Domini 1564. gratificabatur junior Comes *Eizardus*, *Emonis* natus maximus filius *Anglis*, & in gratiam eorum constituit *Nord* ministros Comes illustris *Wicherum Sigerum* & *Isebrandum Balkium*, sed tandem rediit ad Ecclesia ad priorem fidem & confessionem, & ei concessi sunt concionatores Augustanæ confessionis & Lutheranae doctrinae: Sicut in hoc ortus postea fuit & est celebris & generosus Comes *Eizardus*, cum sua illustrissima Principissa, nata ex regio *Suecorum Regum* stemmate, *Catharina* matrona piissima, ut doctrina Augustanæ confessionis juxta sententiam Lutheri ubique propagetur: In qua re utebatur primò *Joannem* suum opera, & nunc per *Joannem Ligarium* nostræ confessionis doctrinæ, que constitui passim per Ecclesiam curat, & aliquando constituit dicendum colloquii inter Lutheranos & Calvinistas habendis, sed Calvinianæ cum suis prætextus & effugia quæsierunt.

Interèa hoc non reticendum erit, quod etiam inter *Nobiles* hujus ditionis, sicut *Comites* & *Principes Orientalis Phrisæ*, pater & filius *D. ENNO* & *D. EIZARDUS*, purioris Religionis assertores semper fuerint & sint, nempe hi: *Hicko Capitaneus in Dornhem* & *Petken* retinuit constantem doctrinam Lutheri, & aluit fidelem istius doctrinæ assertorem, *Witmannum Bartolum*, & ante ipsum, quendam *Lambertum* ejusdem sententia hominem: Deinde habuit in *Petken* concionatorem, sincerum *Wilhelmum N.* qui ibi pastor usque ad longam hæsit senectam.

Hodie *Hero de Cloister* / *Capitaneus in Dornhem*, cum *forore* pia *matrona Eitba* retinebat, fovebat & sustentavit hæctenus suum pastorem *Witmannum Bartolum*, & multa beneficia pauperibus, veris Ecclesiæ ministris, Scholis & Scholasticis atque egenis præstabat, & etiam modo idem facit *Egerius* & *Gerlacus* fratres de *Howerdæ*, *Capitanei in Uphusen* & *Uphusen* / semper etiam nostræ, hoc est puræ religionis assertores fuerunt: nam ut istorum parentes, ita & filii aluerunt *Gerhardum Mollerum*, quem ad *Melanchthonem* abiisse diximus *Wittebergam* usque: Et sane hic *Gerhardus Mollerus* erat sincerus & constans assertor veritatis Evangelicæ, qui cum venisset *Wittebergam* cum *Frederico pastore Gastens*, qui tunc *Philippum* conveniebat, interim hic *Gerhardus Mollerus* cum *M. Petro Belzermano* pastore, viro excellenter docto, (uterque erat etiam in lingua egregie versatus) convenit *Lutherum Wittebergæ*, & cum omnia argumenta, quæ unquam à *Carolo studio*, *Cinglio* & *Oecolampadio* profecta essent, haberent in promptu, & coram *Luthero* proferrent, ita sunt refutati.

Doctore Martino Luthero, ut obmutescerent, & perpetuò in sententia Lutheri perstarent. Hic Mollerus multa & varia passus est ab Emedensibus ministris, sub regimine Illustris viduæ & piæ matronæ Anna, nata Comitissæ de Sttenborch & Delmenhorst, quondam conjugis D. Ennonis Comitissæ, quando generalis inspectura Ecclesiarum Domino Joanni à Lasco commendata esset, & postea à Gelio Fabro, Hermannò Brasio, & Martino Micronio. Ligarius dimissus Norda, suscipitur pastor in Bolthausen.

Expulsus est auctoritate Cesaris Caroli V. Anno Domini 1548. Joannes à Lasco, Baro Polonicus, & is abiit in Angliam, & postea inde quoque expulsus Anno Domini 1552. reversus est Emedam cum Joanne Udenhorvio, Martino Micronio, Galtero Dolæno patre (viro doctissimo) & filio Petro Dolæno & cum Mortango, &c.

Ex Phrisia iterum expellitur literis Senatus Belgici Bruxellensis Anno Domini 1554. Lascovius, quando abiit Francofortum: Multa ille & Udenhorvius & Micronius scripserunt contra nostros Theologos pro sua opinione Sacramentaria. Sed unus exstat liber Domini Joannis à Lasco, editus Anno Domini 1545. contra Memnonem Simonem de vera incarnatione Domini nostri JESU CHRISTI, qui doctus est & à doctis commendatur: Micronius scripsit nominatim contra Martinum Fabrum, pastorem Hagiensem in hoc Comitatu, cujus exstat epistola inter responsiones Saxonicarum Ecclesiarum adversus Calvinum editas Anno Domini 1557. per M. Joachimum Westphalum Hamburgensem, &c. Faber ille vir est citra controversiam doctissimus, integerrimæ vitæ, & multæ lectionis: Qui ad Annos 36. restitit ibi adversariis Calvinistis magna fide & placiditate: Et fuit aliquando collega Hermannus Tomerus alias Marius dictus, homo ad affectus movendos egregius: Albertus Latomus pastor Aurica in sua Ecclesia ad annos plures quam 60. semper defendit sententiam Lutheri: Est hodie in eo Comitatu alibi pastor vir doctus, linguarum peritus & acutus, Bernhardus Blockius, Lippensis.

Referenda & recitanda erit nobis adhuc una historia observatu digna: Martinus Micronius, Flandrus, disputaverat Anno Domini 1554. Wismaria cum Mennone Simone, in Januario: Eam postea in hoc Comitatu Belgicæ lingua per typos evulgavit Anno Domini 1556. Ibi omnes Anabaptistæ conquirebantur ipsam disputationem à Micronio mala fide evulgatam, & ideo cum ipso provocant ad novam disputationem, ideo Norda instituitur disputatio, & erant disputatores Micronius & à parte Anabaptistarum Adolphus Speigelmakerus, & fiebat disputatio coram plebe, ibi cum de

incarnatione CHRISTI disputaretur, & Micronius diceret, etiam famam
 projicere semen & habere interne testiculos, ibi non solum de foeminis homi-
 nibus sed etiam de pecorum & animalium foemellis, an projicerent se-
 men, disputatum est: Nam ille *Adolphus Speigelmakerus* hoc unum urge-
 bat, nullibi in scripturis legi, quod foemina ejiceret semen, sed hic nullum
 haberi, quod foemina ex viro vel ejus semine conciperet, & non dici vel ex-
 primi in scriptura, quod foemina in conceptione aliquid ex suo adderet.
 Ideoque non sequi, quod ex *Maria semine* CHRISTUS conceptus esset.
 Hic duo protulit testimonia *Micronius*, primo quod diceretur *foemina*
ventris Mariae, secundo, quod graeca vox Hebraeorum de *Sara dicitur*,
 nempe *eam vetulam ex fide projecisse semen*; sed respondit *Speigelmakerus*,
Lutherum ita reddidisse graecum textum, fide habuit *vim concipiendi*, &
 tandem utraque pars ad medicos provocavit, & citatus medicus dixit
foeminas habere interne testiculos non minus, quam viri habeant externos. Sic
 negotium totum versum est in risum.

Saepe in *Phrisia* quoque disputarunt cum *Anabaptistis* *Hermanus*
Backarelius, *Dominus Mortangus* & *Gerhardus Campius*, viri docti, &c.
 Et hoc est istis *Nebulonibus* saepe objectum, ut ostendant ex scripturis,
 quod non projiciat semen mulier, ibi subticuerunt. *Sacramentarii* concisiona-
 tores *Emedae* cum *Anabaptistis* Anno Domini 1578. publice disputarunt, &
 acta istius disputationis extant. *Præcipui* hodie *Sacramentarii* existunt
 in *Phrisia* post *Emedanos*, quos nominavimus, *Wicherus Mellelius*, pastor
 in *Hinthia* / *Feito Ruwerdus*, pastor in *Olbersum* / *Joannes Nicajinus*, pastor in
Borsum / *Walterus Turnerus*, pastor in *Zopperfen* / *Conradus Quanius*, pa-
 stor in *Leher*.

Est hodie D. EZARDUS Comes Illustris admodum purae religioni ad-
 dictus, cui suo adsit Spiritu CHRISTUS JESUS benedictus cum DEO patre
 & Spiritu sancto in seculum, Amen.

Idemque Comes Inclutus D. Ezardus II. habet in consiliis syncretis
 nostrae Religionis viros, inter quos hodie excellit consultissimus & co-
 mius J. U. Doctor *Sebastianus Molkerus Cancellarius*.

HISTORIA RENATI EVANGELII

In COMITATU RAVENSBURGICO.

IN veteri urbe hujus Comitatus antiqui BILEVELDIA incipiebant
 circa Annum Dni 1541. & sequentibus Evangelium de JESU CHRISTO
 pro-

propagare *Antonius Mollerus*, pastor, & ejus collega *Hermannus Barlagius* & tunc erant ex Consulibus strenui veræ doctrinæ assertores *Wilhelmus Grefius*, ejusque filius *Joachimus* & *Adrianus Densingius*, qui etiam diligenter in templo conciones audiebant, & Psalmos Germanicos cum Ecclesia canebant, postea ex inopia cedit ad Papistica sacra *Barlagius*: Cum vero *Antonius Mollerus*, pastor veteris oppidi, tempore Interimistico, vultore *Carolo V.* & subactis Principibus, mutationem aliquam religionis præforibus esse videret, quia erat in eo vera pietas & sanctus zelus, tanto mœrore afficitur visa abominatione libri *Interimistici*, & lecto mandato *Principis Juliacensis*, ut mox postea animam ageret: Circa illa tempora videlicet Anno Dni 1540. 41. 42. & 43. atque sequentibus legit diligenter scripta *Lutheri*, *Philippi* & aliorum *M. Joannes Mensius*, pastor in *Dorm* vir doctus, qui quoque pure Evangelium docuit & sincere Sacramenta administravit, & interdum aliquot pios Psalmos Germanicos in sua Ecclesia cecinit, & quantum pro ratione temporis potuit Pontificios abusus vitavit & removit.

Erat etiam pastor in *Neapoli* vir latinæ linguæ doctus *M. Thomas Eltius*, *Osnaburgensis*, quem in pio prædicandi Evangelium Christi proposito impedivere diu *Canonici* ibidem collegiati, sed cum haberet patronum, virum nobilem prudentem & gravem, *Matthiam ab Altenbochum* / *Sarapam* & gubernatorem totius Comitatus, & prædictos Consules, nixus istorum subsidio feliciter incepit psalmos canere germanicos, libere docere veram doctrinam Evangelii, abusus pontificios taxare, & Sacramenta purè juxta institutionem CHRISTI administrare, usque ad tempora *Interimistica Religionis*; Nam ut novus pastor in veteri oppido succedens *Mollero* nempe *Fodocus Wichtius* (dictus *Hanebomius*) aliquid tempori indulgebat, ut Papistica Sacra aliquantulum exerceret, quamvis utramque speciem communicantibus semper porrexerit, sic quoque hic *Eltius*, juxta mandatum *Principis Juliaci* ex præcepto *Cæsaris Caroli V.* ad nutum *Capitularem Canonorum* ibidem in collegio quidvis egit & per omnia *Interimistica* scabiem suscepit, saltem hoc fine, ne privaretur pastoratu: Ita ad paupertatem redactus inedia & mœrore extinctus est in bono senio Anno Domini 1552. Attamen erat vir eleganter doctus: Interim pastor in veteri oppido *Fodocus Wichtius*, sicut antea sacra exercuerat ipse antecessor *Antonius Mollerus*, cepit liberius docere circa Annum Dni 1551. & 1552. & iterum psalmos germanicos canere, verba cœnæ recitare psalam, & habuit ex *Schola collegam* fortiter pastorem adjuvantem *Her-*

mannum Gangelium cum collega pastore Henrico Schrodero, viro docto in concionibus: In locum *Thoma Eltzii* demortui vocatur opera *Henrici Horstmarii*, Anno Domini 1553. HERMANNUS HAMELMANNUS, nuper ex diversis Academiis in patriam reversus, per Capitulares: Cum quis conciones audivissent, transegerunt ita cum eo, ut quicquid HAMELMANNUS posset palam tueri & probare ex Sacris literis, libere in Ecclesia proponeret & juxta præcepta divina Sacramenta administraret, itaque omnia perficeret, ut coram quovis posset rationem fidei suæ reddere. Hæc transactionem nomine Capituli confirmavit Decanus Antonius Vengerus, & permisere HAMELMANNO sua Sacra exercere mane ad duas horas scilicet à sexta usque ad octavam: & à meridie à duodecima usque ad sextam. Ibi ordine in suis concionibus nunc de hoc capite doctrinæ, nunc de aliis prolixè sed modestè disputavit HAMELMANNUS, asserens ex sacra scriptura & patribus, quæ erant vera, & refutans quæ erant falsa. Magno numero concurrunt ad conciones HAMELMANNI turmatim ex tota civitate, nam HAMELMANNUS cecinit psalmos germanicos cum plebe, exercit doctrinam Catechismi cum pueris, & erat ei strenuus adjutor in toto negotio Georgius Sneckampius, Rector Scholæ ibidem, qui suos auditores scholasticos & pueros quotidie ad psalmodias germanicas in Scholis canendas & in templo repetendas assuefecit, & in examine Catechesi ipsos præparavit: Sic piè & pure Evangeliorum & Epistolarum Dominicarum explicationem planam & perspicuam proponebat HAMELMANNUS suis auditoribus, addito etiam examine & concione Catechetica. Erant inter Canonicos quidam, qui diligenter & semper audire HAMELMANNI conciones, imprimis *Wesselus Hanebomius*, senior Canonici: Unus erat in collegio Scholasticus totus Papista, sed tamen externa vita probus, *Adolphus Barckhusius*, qui se aliquoties commisit in colloquium cum HAMELMANNO, disputans cum eo de primatu Papæ, de Sacrificio Missæ, de monachatu & de votis, sed est quidem ex scripturis per HAMELMANNUM confutatus: Tandem *Adolphus Barckhusius* provocat ad Patres, ibi itur ad Bibliothecam Monachorum observantium, & ibidem ex scriptis patrum veterum refutatur, ut in posterum quiesceret *Adolphus*, idem accidit *consiliarius Jo. Coquo*, miro Pontificiæ Religionis assertori, qui etiam fecit periculum suæ doctrinæ Papalis defendendæ apud HAMELMANNUM, sed in confictus, ut deinceps nihil tentaret: Ita per integrum annum floruit tranquilla Ecclesia in pace & ex concionibus HAMELMANNI erant auditorum adeo instructi, ut nunquam adirent Pontificia Sacra tam in concionibus

quam in collegio. Interdum citabatur, quando *Canonicorum Sacra* hoc est *Superstitiones* reprehendisset *modeste, ad capitulum, & in praesentia Georgii Succampii & Joannis Holscheri* civitatis *Secretarii*, cum esset à *Decano* reprehensus, placide suas conciones defendit: Tandem Anno Domini 1554. *in die Corporis CHRISTI* (sicut hoc festum *Papale* vocatur) cum *HAMELMANNUS* haberet concionem de *Eucharistia* ejusque vero usu & abusu, ibi non minus ex *Scriptura*, quam ex *patribus* ostendit illam horrendam panis, ut *DEI Manhusin*, circumgestionem & *adorationem esse idolatricam* & fugiendam, & illud festum esse ante admodum pauca secula ab *Urban* tertio primum institutum: Et tandem conversus ad *Capitulares & Canonicos*: Oro, inquit, vos *Honorabiles Domini*, imo obtestor vestram conscientiam, ut propter vestram salutem omittatis *Persicam* illam panis circumgestionem, ne merito *CHRISTI* Salvatoris insultare videamini. Interea addit: Quod si omnino, optimi auditores, hanc idolatriam & prophanationem intermittere nollent nostri *Canonici*, tunc vos saltem diligenter moneo, ne vos socios talis impietatis ipsis praebatis. Finita concione, cum *Canonici* *Sacra* sua inciperent, frendentes & furibundi per *Decanum Antonium Vehemejerum* curant per coemiterium gestari impa-
 natum *DEUM* suum, & licet moris esset, ut tabulata splendida, sub quibus incedebat *purpuratus Missfex* & gestator panis idolatrici, gestarent *Consules & Senatores*, tamen eo die nemo ex vilissimis civibus, imo ex miseris famulis reperiebatur, qui tabulata illa volebat attingere, etsi ad hoc pecunia invitaretur: Finitis *Sacris* curant convocari totum *Senatum Canonici*, & asperissimis mendaciis deserunt *HAMELMANNUM*, urgentes, ut juxta vigorem *Ducalis* mandati nuper evulgati ipsum ejicerent ex urbe, postquam eo ipso die palam in concione *Anabaptisticam & Sacramentariam* opinionem, quod *CHRISTI* corpus non sit in coena, asseruerit. Ibi totius *Senatus* nomine respondet *Consul Jodocus Rinthlenius*, neminem damnari posse, nisi sit prius auditus. Citatur igitur *HAMELMANNUS*, eique haec proponuntur; is provocat ad suos auditores & petit illos super hac re examinandos. Mox in curiam vocatur unus ex patriciis & primariis spectata fidei & auctoritatis vir *Gerhardus Coquus*, cum paucis aliis principibus *Neapolitanis* civibus: Ibi nomine civium praesentium repetit *Gerhardus Coquus* summam concionis habitam, ostendens abusus *Pontificios* in ea taxatos, & nihil de re *Sacramentaria* tractatum, verum de legitimo *Sacramentorum* usu, quod verum *CHRISTI* corpus in coena adsit & à sumentibus percipiatur, &c. Sic cum rubore discesserunt *Decanus & sui*: Sed *Senatus*

Hamelmannum excusatum habuit. Interim non destiterunt *Cononius* currere ad arcem *Sparenburgicam*, quo *Satrapam* convenirent: *Satrapa* qui erat *Matthias ab Oldenbuchum*, nobilis virtute, genere, & auctoritate vir, audivit graves accusationes: Citatur quoque *HAMELMANNUS*, qui intellecta secunda accusatione rursus provocat ad suos auditores, et quibus denuò requiruntur priores testes, qui cum *Satrapa* adessent, proponitur eis summa accusationis & excusationis, & quid ipsi in hoc negotio testentur requiritur. Ibi rursus faciente verba *Gerhardi* eodem repetitur: Sic *HAMELMANNUS* secunda vice absoluitur, cui tamen acriter minabantur. Interea clam per literas accusatorias calumniosas & mendacis plenas deferunt in aula ad præcipuos *Juliacenses* consiliarios *HAMELMANNUS*: Mox graviter scribitur ex aula sub nomine Principis ad *Satrapam* nem & circumspexit *Matthiam ab Altenbochum*, ut diligenter circumspiciat, an ibi quidam (dictus *HAMELMANNUS*) exorbitando quicquam noctu in conventiculis, aut in Ecclesia palam contra Ecclesiasticas ordinationes Principis tentaret? Idque quam primum in aulam periret, verum talem concionatorem sibi vincitum servaret, donec ex aula responsum reciperet.

Hæc vir pius & Evangelii studiosus Dominus *Satrapa* (secundum consuetudinem) *HAMELMANNUS*, suadetque, ut quomodo accipiat & interpretetur ordinationes Principis, in scriptis comprehendat, & illa ad Cancellarium *Juliacensem Joannem Vlattenum* mittat, addita sua Epistola, qua supplicet petat *Domini Cancellarii*, ut viri docti & ab *Erasmo Roterodamo* commendati iudicium & censuram.

Hoc fecit *HAMELMANNUS* per Epistolam eleganter conscriptam, ad nihil responsi recepit. Post ea *Capitulares Hamelmanno* obijciunt, quod sua obligatione promiserit, se coram quovis redditurum esse rationem fidei & concionum vel confessionis suæ, ideo ipsos mandare, ut se recipiat in *Ducalem aulam*, & ibi reddat rationem doctrinæ suæ. Libenter respondit *HAMELMANNUS*, se quidem id facturum, modo ei sumptus itineris præstent, & se quoque in aula sistant. Quò tandem posset, *HAMELMANNUS*, accipiunt conditionem, *Decanus Vehemjerus* & *Johannes Hanebomius* equites in aulam proficiscuntur, *HAMELMANNUS* vero pedester habens socium itineris *Johannem Holscherum*, urbis Secretarium ut rectè per psalmistam dicatur: Hi in curribus & equis, nos autem nomine Domini. Tandem quando 30. miliaria confecisset, reperit versarios in arce *Bensborg* / ubi tunc agebat Princeps. Ibi advertit

contra HAMELMANNUM absentem instituunt actionem. Auditis istis, venit ex arce ad HAMELMANNUM Principis Juliaci Consiliarius D. Carolus Hastius, quærens, an esset membrum & professor Augustana confessionis? Respondit se esse, mox regerit Hastius: Das nimmt mein gnädiger Fürst und Herr mit Ungnaden auff/ daß ihr ohne Ihrer F. G. consens solche Lehre hat in F. F. G. Land wollen einführen. Respondit HAMELMANNUS, se legitime vocatum esse à *Capitulo*, & ita inter ipsum & Capitulares contractum, ut omnia quæ posset ex verbo DEI aperte demonstrare, libere proponeret, & sic exhibuit *copiam Transactionis Hastio*. Qui regerit: Ergo tu omnia in *Augustana confessione* comprehensa, censes in verbo DEI haberi & ex eo probari posse? Imo, ait iste, probari possunt.

Mox regerit *Hastius*: Annè tibi ignotum est, quod ante annos *undecim* manu, & sigillo fidem dedit Cæsari Princeps noster, se permanenturum in Romanæ Ecclesiæ religione, & non accessurum ad sententiam Augustanæ confessionis, quomodo ergo te ferre poterit? HAMELMANNUS ait: Licet dandum sit Cæsari, quod est Cæsaris, & DEO, quæ sunt DEI: Tamen *Domini est terra*, ipsi committo me & meum negotium. *Hastius* jubet HAMELMANNUM, qui ei tradiderat *litteras Senatus Bilefeldensis* offerendas Principi, expectare, & post horam redit *Hastius* cum *Gerhardo Juliaco, Secretario Ducali* & ait: Ob wol ihr beführen haben unsers F. G. und Herrn Meynung gehört/ dennoch um des Rathes Ihrer G. Stadt Bilefeld fleißige für euch geschene Schreiben/ will Ihre F. G. euch mit euren Wiedertheil an F. F. G. heimgelassene Råthe gen Düsselдорff hingewiset und remittiret haben/ da solt ihr weiters Bescheides zu erwarten haben/ da möget ihr euch hin machen/ und darmit habt ihr euren Bescheid. Ad hæc HAMELMANNUS: Sicut Domino in cælis placuit & placet, ita factum est & adhuc fit, sit nomen Domini benedictum.

Dusseldorpii cum se sisteret HAMELMANNUS, tandem in aulam 14 Augusti mane vocatur & diriter excipitur, quod contra *Ordinationem Principis* ante multos annos publicatam & ab ordinibus olim receptam, egisset. Regerit ille, se nihil contra *ordinationem* egisse, si commodè intelligatur, quemadmodum intelligendam putet, quod etiam scriptis ad magnificum Cancellarium D. Joannem Vlattenum, virum Nobilem & doctum, datis, declaravit. Retorquent Consiliarii, *Ordinationem Ducalem pro tuo arbitrio & sensu interpretaris*, non juxta sensum Principis, suorum Consiliariorum, & Catholicæ Romanæ Ecclesiæ? Ideo hæc iniquè fert Princeps. Ne tamen diu tecum rixemur, hæc est mens & sententia nostri

nostri Illustrissimi & Clementissimi Principis, ut te examini coram nobis subjicias, & te propterea, cum jactites te velle coram quovis reddere rationem fidei & doctrinae tuae, debes respondere ad interrogata hujus ejus Celsitud. Theologi praecipui & aulici concionatoris. (Hic erat *M. Arnoldus Bomgartus*, pastor *Wassenburgicus* & Scholasticus *Canonicus Duffeldorpianus*) respondet *HAMELMANNUS*, se doctrinae suae firmam jam dudum in scriptis exhibuisse *D. Vlateno Cancellario*, qui tunc praesens aderat, & si quid in ea desideret, ut hoc explicet, quo commodè defendat, aut latius declaret: Respondetur *HAMELMANNUS*, illud scriptum esse privatum & ad unum contextum, nunc opus esse, ut publicè respondeat, quod facere non detrectavit.

Wassenburgicus pastor, ille *Bomgartus*, erat Sacerdos optimis beneficiis dives & Papista spinosus, qui acriter Papistica argumenta omnibus locis, qui inter eos in controversiam veniebant, urgebat, & multas acutas quaestiones proponebat *HAMELMANNUS*, qui ex locis communibus *Philippi & Augustanae confessione*, ejusque *Apologia* ad omnia ista ordine & perspicuè respondit, pleraque in certa argumenta redegit, & ad formam respondit. De his autem locis inter eos agebatur: De libero arbitrio (quod *Arnoldus* ille asseruit) de merito Sanctorum, de meritis nostris & de premiis bonorum operum, de lege & Evangelio, de sola fide justificante, & an vox sola posset probari ex sacris literis & veterum Patrum scriptis, de operibus, an etiam per opera salvemur, de invocatione sanctorum, de satisfactionibus, de baptismo, de paedobaptismo, de chrismate, de unctionibus, de unctione extrema, de numero Sacramentorum, de poenitentia & confessione, de voce Sacramenti, de matrimonio, an sit Sacramentum? an baptismus tanquam externum opus conferat salutem, an maneat post baptismum in homine peccatum? de Sacramento Eucharistiae, quid sit, an sit ibi nudum signum, & procul absit verum corpus: An etiam in eodem modo per *Sacrificium Missae* & externam oblationem verè corpus Christi offeratur in remissionem peccatorum tam pro vivis quam defunctis, & an Canon missae Sacrae sit admittendus, & consentiat cum eruditione & veritate? an etiam privatae missae probentur & quid tradat sentiatque *Hamelmannus* de purgatorio: Quid de una specie Eucharistiae laicis porrigenda quid de repositione & adoratione panis Eucharistici: Item de Ecclesia & de Romano Pontifice & successione ordinaria sentiat, &c. De his locis tres horas inter ipsos ventilatum est, & interdum interlocutus est *Cancellarius Vlatenus*. *Arnoldus Bomgardus* Papisticam opinionem acriter

defendit, contra HAMELMANNUS Evangelicorum sententiam graviter tutatus est absque ullo furo.

Tandem HAMELMANNO jubetur, ut *se domum recipiat*, expectans Principis, ad quem acta deferenda essent, sententiam. Ibi demisse protestatur *Hamelmannus*; Etsi forte vel verbo vel mente lapsus esset, tamen ipsum nihil aliud spectare & querere, quam gloriam DEI & veritatem in vera doctrina, orare igitur ipsum & obtestari presentes celebres Consiliarios, imprimis *Cancellarium Vlattenum*, tanquam nobilem, doctum & controversias intelligentem virum, in CHRISTO, ut cogitent de aeterna salute, de veritatis patrocinio, quò in illis fiat hoc verum, quod dicitur à CHRISTO: *Qui est mecum, colligit mecum. Si vero dispergant contra Christum, qui tandem subsequetur sit?*

Cum *Hamelmannus* domum venit 22 Augusti: *Ibi propagata erant scripta sub nomine Principis, damnantia Hamelmannum*, quasi levius sententiam de Sacramento altaris proferentem & male respondentem de Sacrosancta Missa Sacrificio, ideo eum dimittendum. Talia ex aula venerunt scripta ad *Satrapam ad Senatum*, & ad *Capitulum*: Audita hac sua renunciatione *Hamelmannus*, egit DEO gratias, & sicut *progymnasmatum* quaedam de *Traditionibus Apostolicis Bilefeldia*, tunc evulgaret typis *Petri Brubachii*, Typographi Francofortiani, sic quoque totam controversiam de *Eucharistia* inter nostrates Theologos & Pontificios explicat solidis S. scripturae testimoniis, & perspicuis patrum sententiis, nempe de *vero Christianorum Sacrificio*, de *Missis* & *Papistarum Sacrificio* & de *privatis Missis*, & quid apud patres vox *Sacrificium* & *Offerre* significet, & qua phrasi sumatur? De utraque specie, de repositione & adoratione Eucharistiae, an habeant fundamenta in Scriptura, in historiis Ecclesiasticis & antiquae eruditaeque Ecclesiae Patribus, &c. Hæc ita contexta Francoforti typis in lucem Anno Domini 1556. evulgavit: Et cum alibi faceret mentionem *Examini sui Dusseldorpii* habiti, tandem subjicit *Hamelmannus* hæc verba: Cum hæc ita se habeant, facile cognoscet lector, an *Vlattenus* sit vel amicus vel hostis veritatis, &c.

Altero anno oritur bellum inter Comites vicinos *Lippiensem* & *Rithbergicum*, & cum summa belli transferenda esset ad Ordines totius circuli *Westphalici*, mox conqueritur *Vlattenus*, id à suo Principe probari non posse, quod eum in *Lippiaco Comitatu* detineant, qui ipsum tanquam hostem veritatis proclameverit. Respondent *Lippienses*, quis ille sit; Ipse ait hunc esse *Hamelmannum*, ita ad tempus cedere ex eo Comitatu jubetur

Hamelmannus: Quod etiam obedienter & patienter fecit, & interea quæ in colloquio inter ipsum & *Wassenburgicum* pastorem *Arnoldum Benzardum* tractata erant *Dusseldorpii*, de *Eucharistia*, & quæ ille in prædicto libro de toto negotio *Eucharistiæ* conscripserat, illa in certas propositiones contrahit, evulgat, & de his Anno Domini 1558. 1 Julii disputat *Rosheimi*, nempe contra *Papistas* & *Sacramentarios*, ea fide & diligentia, ut postea lauream *Licentia* meruerit, & quando *Licentiatum* crearetur vel promoveretur, habuit clarissimus Theologus & historicus doctissimus *D. David Chytraus* orationem, & inter alia sic refert: Et in publica disputatione audivimus eum erudite, graviter & expedite veram de cœna Domini sententiam tueri & *Papistarum* abusus horrendos refutare. Ad huiusmodi tantum & *Ecclesiæ* necessarium tuendæ veritatis certamen ut instructior esset, summa diligentia & assiduitate in *Sanctorum Patrum* voluminibus evolvendis versatus est, &c.

Cum intelligerent *Senatus* & *cives urbis Lemgovienfis* in *Comitatu Lippæ* esse promotum in *Licentiatum* *Hermannum Hamelmannum*, per *Reipublicæ* *Questorem* *Thomam Stonebuckium* revocarunt *Hamelmannum*. Interim dum nondum quiesceret *Vlatenus*, instigatus semper à summo veritatis & veræ Religionis hoste *Henrico Coloniaco*, *Cancellario Paderbornensi*, accidit tandem, ut *Hamelmannus Vlateno* reconciliaretur per literas *Mauritii Pideritii*, pastoris veteris oppidi *Lemgovienfis*, qui quondam *Vlateno* (probanti veram Religionem, ut asseruit in literis) *contubernalis* & *studiorum socius* *Coloniæ* fuerat. Postea etiam quædam, partim *Theologica*, quod omnium ætatum patres locuti sint nos *Sola fide justificari*, utentes expressè voce *Sola*, partim *politica* *Scripta de rebus Westphalia* evulgata, didicavit *Hamelmannus Principi* & *Duci Juliacensi*, quæ cum *Medici Doctores Weyerus*, *Solinander* & *Lithodius* offerrent, non solum munus *honestum* *Princeps Wilhelmus* remisit *Hamelmanno*, sed etiam se excusavit, quod omnia quæcunque contra ipsum acta essent, se ignorante essent commissa & perpetrata, interea obtulit conditionem *Ecclesiasticam Hamelmanno*, &c.

Revertor ad *Bileveldenses*: quando *Jodocus Wichtus*, pastor veteris oppidi, & *M. Johannes Mensius*, aliique plures opulenter beneficiati ex pastoribus peterent in multis casibus & causis Religionis consilium *Philippi Melanchthonis*, & rogarent ab *Hamelmanno*, ut ipsorum gravamina literis complecteretur & communi nomine ad *Melanchthonem* mitteret, fecit quidem id, & sic est responsum à *Melanchthone*: Reverendi viri

vestram petitionem, nostram vobis prescribimus sententiam in tanta Religionis confusione: Vos omnia dextre & candide accipietis.

Immensa bonitate DEUS patefecit se, & in genere humano colligit aeternam Ecclesiam misso filio, qui est, $\lambda\omicron\gamma$ & aeterni Patris, quia est persona, per quam immediate prolata est ex sinu Patris aeterni doctrina Evangelii, per quam inchoatum est & servatur ministerium Evangelii: Per hanc incorruptam doctrinam comprehensam in scriptis Prophetarum & Apostolorum, & breviter collectam in Symbolis, verissimè ipse filius DEI est efficax & regenerat credentes, & ostendit aeternum Patrem, sicut inquit, nemo novit patrem nisi filius & cui filius volet revelare. De hac vera & unica doctrina Ecclesiae DEI nota est vobis nostra confessio, in qua summa doctrinae comprehenditur, & repetita est confessio in editione Scripti de Ecclesiis Megalburgensibus, cujus exemplum vobis mitto, & de hac confessione consensum inter vos & nos esse non dubito.

1. Prima autem sit cura rectè docendi & retinendi consensum in vera doctrina, sicut filius DEI orat, Sanctifica eos in veritate, Sermo tuus veritas, item fac ut unum sint in nobis.

2. Postea facile est judicare, quæ doctrinae & qui ritus pugnent cum vera doctrina & vera invocatione, & tenenda est regula, *Fugite idola.*

3. Quia certissimum est, nihil habere rationem Sacramenti extra institutum usum, vellem adorationem in reservatione & circumgeffatione prorsus omitti: Nec cogitetur *inclusio corporis in panem extra verum usum*, quia filius DEI est agens liberum, & adest & agit sicut instituit: Id neque Eccius in Conventu Ratisponensi refutare potuit: Simul autem docendi sunt homines de vera presentia filii DEI in manducatione: *Ibi vere & substantialiter adest & est efficax in sumente, & manducatio pignus est, quod non tantum tunc adsit, sed habitat in sanctis, sicut inquit: Ego sum vitis & vos palmites, ego in eis; quia $\lambda\omicron\gamma$ & filius DEI adest verbo vocali, & per id immediate movet mentes, ostendit patrem, & dicit consolationem ac dat Spiritum sanctum.* De hac presentia in Ecclesia, id est in ipsis sanctis & de regno DEI & CHRISTI: Etsi enim & pater aeternus vocat & sanctificat homines, tamen hæc fiunt immediate per filium $\lambda\omicron\gamma$ efficacem immediate in ministerio: Postea tradet regnum DEO & Patri, id est cum DEUS se ostendet palam, non per ministerium.

4. Vellem elevationem panis & reservationem prorsus omitti.

5. De canone Missæ: Necessè est omitti Papisticum canonem. Quod verò ante communionem dicitis orationem & gratiarum actionem, placet:

cet: Ego in libro Megalburgensi, in ea parte, ubi ritus communicationis, videlicet in *Agenda*, ut nominatur, complexus sum, *Precationem, Gratiarum actionem, confessionem peccatorum, absolutionem & verba fidei applicantis promissionem.* Quia rectè vult fieri Dominus recordationem suorum beneficiorum, & invocationem & gratiarum actionem: Non vult tantum ritum externum oculis exhiberi, non vult multos gestur esse: Potestis inspicere librum Megalburgensem.

6. *De vestitu (Sacerdotali) de lychnis, de circuitu sive invocatione huiusmodi mortuorum, nihil pugno.* Nec vellem pelli ministros pios propter contentiones de talibus rebus, quarum *usum esse liberum, manifestum est.* Nec dubito, vos populo sæpe declarare distinctionem rerum necessarium & rituum humanorum.

7. *Reditus Sacerdotiorum* possideri piè existimo, si non conducant inde sacrificulos, qui pro vobis impia sacra faciunt. Nam *reditus illi cum sint Ecclesiæ, rectè à vobis possidentur, qui verè Ecclesiæ inserviunt, ut Georgius, Princeps Anholdinus, iuste possidebat reditus Sacerdotii sui, cum interea propagationem Evangelii & studia fideliter juvaret, & non conduceret Sacrificulos impia Sacra facientes.*

Idem *de parte reddituum* sentio: Illis enim propriè *debent beneficia Ecclesiastica, qui Scholis & Ecclesiis docendo inserviunt, non otiosis ventribus.* Valet.

PHILIPPUS MELANCHTHON.

Post *Hamelmannum Bilefeldia ejectum, conducunt Canonici monachos observantium, ut is in die Bartholomæi doceat, qui statim in hanc vocem prorupit: Hactenus hic stetit hereticus, & docuit Sanctos neque honorandos neque invocandos: Sed si id fieri non deberet, curigitur Festa Sacerdotum (sunt instituta? Hæc audiens plebs, repressit ejus vocem aperta Cantilenis: Ach Gott vom Himmel sieh darein / 2c. Ein feste Burg ist. Er halt uns Herr / 2c. tandem interventu consulum sedantur cives & plebeji: Interim illi committunt mulierculis negotium discedentes, quæ mox impetum faciunt in monachum, sumentes lapides, quibus contentus erat tumulus filioli Hermannni Hamelmanni Johannis, qui jam ejectione patre Hermannno Hamelmanno mortuus erat, ut sic patri duplicaretur crux. Interim à studioso quodam de hac redistichon erat concipitur*

Vindicat innocuum patrem jam mortuus infans,

Ut turbent monachum, suppeditans lapides.

Interim *Hermannno Hamelmanno, eodem Anno (videlicet 1554.)* *D. Georgii Honderlagi, Medici, & Johannis Coqui vel Cocci, parvici, in anno*

Lemgovia (qui mox Consul eligebatur) ex instantia & monitis fratris sui *Gerhardi Coqui*, CHRISTUS JESUS præparavit locum *Lemgovia*. Mox *Bilfeldie*, loco *Hamelmanni*, cum non auderent redire monachi, docebat *Decanus Vehemejerus*, & plerique alii, qui non audiebantur à plebe. Tandem homo mirificè verus & festivus *Joannes Kirchovius, Rudensis*, vocatur eò in pastorem: Hic pro sua calliditate potuit se accommodare ad omnium mores & ingenia, ita ut esset in concionibus bonus Evangelicus, & postea in choro sua præsentia Papistica Sacra comprobaret: Interim circa Annum Domini (splendente ex aula Juliae meliore, aura) 1566. se aperte syncerum declaravit Evangelicum tam in concione quam in exercitiis Ecclesiasticis: Interim strenuè in colligenda pecunia occupatus fuit. Et ad hujusmodi institutum habuit commodam occasionem, nam primò obtinuit pastoratum cum vicariatu, postea consequitur Canoniam, quem istis adjunxit, & tandem mortuo *Decano Vehemejero* eligitur *Decanus*, ut sic undique haberet, quò thesaurisare posset.

Fuerunt ibi *ludimagistri* pii docti & fideles *Gabriel Mattenklotus*, qui postea factus est *Ducatus Borgensis Secretarius*, *Georgius Snecampius*, *M. Georgius Vogelmannus* & *Joannes Bodenius*.

HISTORIA RENATI EVANGELII

In COMITATU RITHBERGICO.

Quando propter susceptam Evangelii doctrinam cingerent *Joannes Dux Clivensis ac Juliacensis*, & deinde *Simon, Comes Lippiensis urbem Lippiam*, atque tandem invaderent eam, cogitabant & eò consilia inibant, ut aliquid atrocius in concionatores Evangelicos tentaretur: Postquam vero *Otto Comes Rithbergicus, Lippiaci Comitatus ex sorore nepos*, esset in castris avunculi, ipse se graviter opposuit utrique Heroi, magna cum gravitate dicens: Nolite vos Domini nocere unctis optimi maximi DEI, nolite etiam premere Prophetas Domini nostri JESU CHRISTI: Quia tota scriptura tam veteris quam novi Testamenti & historiae sacrae in Ecclesia DEI testatur, quam graviter sint puniti, qui saevierint in synceros doctores & concionatores. Quod si fortè dixeritis, ipsos esse haereticos, seditiosos & falsarios: Sed tale quid de Prophetis, de CHRISTO ipso & de Apostolis finxerunt adversarii, & ita ansum quaesiverunt eos occidendi: Hi boni viri prædicarunt, *neminem per missas*

& sua opera salvari, sed per fidem in CHRISTUM Salvatorem & filium
 DEI: Si hoc est hæresis, ergo CHRISTUS ipse, Propheta, Apostolus
 & primitivæ Ecclesiæ doctores sunt quoque hæretici: Ideo à vestro
 instituto desistite; quod si non feceritis, sed aliquid violentum in pias
 CHRISTI ministros tentaveritis, tunc ego de ea re solenniter pro-
 fessor, & ne mea præsentia me tanti criminis reum & conscium faciam,
 statim exibo urbem, & sic mox curat adornari ad equitatum suos equos.
 Cum hoc persentiscerent isti duo Heoes, viderentque in hoc *Orthone*
Comite serium & constantem zelum, statim mutarunt sententiam. Nam
 sic eos alloquitur, non eo animo vobiscum ingressus sum urbem, ut
 propter CHRISTI confessionem & fidem ulli vis & violentia inferretis,
 aut ministri CHRISTI & Evangelii doctores ulla ignominia afficeretur,
 vel etiam aliqui ex civibus, propter doctrinam veræ Religionis &
 confessionem CHRISTI, de vita periclitarentur, quia & ego sum ejus
 confessionis, cujus ipsi sunt, quod etiam liberè coram vobis tanquam
 mundi Principibus confiteor: Non enim me pudet Evangelii. Et CHRIS-
 TUS libere dixit: Qui me confessus fuerit coram hominibus, eum
 confitebor coram patre meo. Hac libertate dicendi & tam gravi ora-
 tione pii & Illustris *Comitis Orthonis* sunt commoti duo proceres, ideo
 concionatoribus datur exeundi ex civitate libera potestas, & cum civi-
 bus quibusdam incarceratis mitius quam antea decretum erat à Consi-
 liariis Heroum (nam bonis Heroibus nihil sinistri, quia uterque erat na-
 tura probus & honestus, est adtribuendum) ibi unum ex concionatori-
 bus secum ducit in *Comitatum Rithbergicum*, nempe *Wilhelmum Cap-
 llium*, & eum adjungit pastori in *Nienfirchen* & alterum *Hermannum He-
 lew atam* profugum concionatorem, ministrum Evangelii constituit in
 oppido *Rithberg*. Novi quidem partim sub *Orthone* patre & filio *Jeanne*
Comitibus pastores in *Rithberg* *Bernhardum Elbertum*, hominem disertum,
 cui mortuo successit vir doctus *Simon Hagemannus*, Lemgovienfis. In
 pago *Nienfirchen* diu fuit pastor, qui & ibidem mortuus est, *Jodocus We-
 terus* pater, cujus filius ejusdem nominis *Jodocus Wetterus* egit cum
 laude *Cancellarium & Consiliarium Comitatus Rithbergici & Dominiorum*
Esensis & Wittmunde, &c. Ubi postea pastorem egit *Martinus Olt-
 rius*, Marchius, vir pius.

HISTORIA RENATI EVANGELII

In COMITATU REGENSTEIN.

Ulricus VI. & ejus filius *Ulricus VII.* Comites in *Regenstein* / semper *Lutherum* amaverunt ab initio, quando *Lutherus* inciperet Evangelium propagare, & ceperunt amplecti veram de Christo doctrinam: Ideo maturius profecerunt sui Comitatus Ecclesiis virum pium & doctrina gravem *Andream Davidem*, & *Eimbeca* evocant *Jodocum Otibonem*, ut ipse sit eis aulicus concionator: Verum ipsum petenti Senatui urbis *Halberstadia* Anno Domini 1540. liberaliter concesserunt. Mortuo Domino *Andraa Davide*, eligitur Superintendens Dominus *Leonardus Schwiegerus*, vir eruditus, & constituitur pastor in *Blancfenborg* / & agit ibidem aulicum concionatorem *Georgius Forsterus*, & in *Westerhausen* est pastor *M. Thomas Lubenarius*. Et tam avi quam patris videlicet *Ulrici VII.* filii *D. Ernestus D. Borho* & *D. Casparus Ulricus*, Comites, ingressi sunt vestigia, foventes pietatem & pios pastores, sicut adhuc facit *Comes Borho*, & de ejus ex Domino *Ernesto* nepotibus optima spes est.

HISTORIA RENATI EVANGELII

In amplissimo COMITATU SCHOWENBORCH.

Eberhardus *Poppobomeus*, pastor in *Oldendorpio* oppido, cepit Evangelium de CHRISTO prædicare, germanicos psalmos canere, baptizare germanicis verbis infantes: Vigiliis, canonem & elevationem panis, aspersionem aquæ lustralis & alia Papistica & superstitiosa exercitia intermittere. Ibi vir senex & nobilis *Nicolaus Buschius*, qui suis rosariis solebat ingredi templum, audire missam quotidie, invocare sanctos, aspergere se aqua lustrali, accusat & desert hunc *Eberhardum Poppobomeum* ad Comitem. Hoc nomine *Comes Inclytus* & gloriosus *D. Otto* ingreditur urbem, audit utramque partem. Ibi consules & totus magistratus, Senatores, cives & omnes oppidani steterunt pro suo pastore contra *Nicolaum Buschium*, & *Eberhardum pastorem* defenderunt, & pro illo intercesserunt: Ita negotium, cum pro illo retinendo ad vitam fere certarent omnes, in dubio suspensum & relictum est à *Comite D. Otthone*. Interim accidit divinitus, ut *Illustris D. Ottho Comes Schowenborchicus* adjiceret ad secundas nuptias animum & ambiret *Ursulam*, sororem ce-

lebrum Ducum de Lunenburg: Ibi Illustrissimus Princeps *Francisco Ortho* cum fratribus *Henrico & Wilhelmo* ea lege huic Comiti elocatum voluit sororem *Ursulam*, ut aut ipse Comes sua conthorali *D. Ursula* in aula Evangelicum liberaliter alat concionatorem, aut liberum cursus Evangelicæ doctrinæ concedat. Ibi Illustris Comes *Ortho*, demortuis suis fratribus & Episcopis & Electoribus Colonienfibus *Adolpho & Antonio*, rotundè se declarat, quod ab Evangelii doctrina non sit alienus: Ideo honellè petit à Duce *Francisco Orthone*, ut ipsi assignet virum eruditum & piûm, qui possit syncerum facere initium Evangelicæ doctrinæ propagandæ in suo Comitatu: Ideo circa Annum Domini 1558. ad se in aulam vocat Inclitus Princeps Dominus *Franciscus Ortho Jacobum Dammannum, Weiteberga* nuper reversum, & eidem Dammanno mandat à Principe *Francisco Orthone*, ut se ad habendam in aula Cellensî concionem præpararet, id obedienter in se suscipit *Jacobus Dammannus*, qui statuto tempore prodit & publice docet. Audita istius concione, petit Comes *Ortho*, sibi istum dari in aulicum concionatorem. Sic *Jacobus Dammannus* cum supellectile libraria proficiscitur in urbem ejus Comitatus primariam *Stathagam*, & ibi per tres menses docet in aula: Tandem ipse ab Illustri Comite *Orthone* traditur & committitur pastorale officium in eadem urbe *Stathagio*, ubi etiam suas solent habere sessiones Illustris Comites *Schoewenburgici*. Demum mandat Illustris Dominus *Ortho*, ut ubique Pontificia Sacra, nempe Missæ, Vigiliæ, Invocationes Sanctorum, & aliæ Superstitiones Papales intermittantur, & Evangelii doctrina ubique propagetur. In cœnobio Vestalium in *Oberenfirchen* restitit huic mandato *Præpositus* ibidem *Johannes Kostekenus*, Jure consultus, & ejus successor *Antonius Minschius*, multorum beneficiorum Ecclesiasticorum possessor & insignis Romanista & Curtisanus, qui tamen tandem contundebat. Permisit saltem senibus monachis ordinis observantiæ in monasterio *Starbargiano*, ut ad tempus suas missas clam in monasterio celebrarent & aliâ Papistica exercitia aliquantulum retinerent: Id quidem ipsis permittit usque ad Annum Domini 1560.

Quo anno singulis pastoribus curat commendari ordinationem Ecclesiasticam conscriptam à *Philippo Melancthone*, in usum Ecclesiarum *Mogapolenfium* Ducatus, manditque singulis, ut juxta hanc & doctrinam illi diem expressam forment, & ritus Ecclesiasticos in ea præscriptos peregant. Postea serîo mandat *Monachis in Mollenbecke* (quod aliquoties antea optaverat ibidem pater *Johannes Cosfeldinus*, vir gravis, cui demore

tuo successit *Hermannus Weeningius*, vir doctus, qui hoc mandatum obviis ulnis accepit) ut, depositis omnibus Papisticis Sacris & superstitionis impietatibus abolitis, tantum pios psalmos canerent & ceremonias veram Religionem decentes, exercerent: Sic in eo celebri cœnobio instituitur *Schola*. Mox Illustris Dominus *Otho* constituit pastorem in oppido *Sinthelem Theodorum Heidemannum*, olim propter Evangelii doctrinam *Gandershemio* ejectum, & huic Heidemanno fuere ordine collegæ *Henricus Ruskampius* primò, deinde *Henricus Nethlerus*, tertio *Antonius Curius*.

Inclytus & generosissimus Comes *Otho* Anno Domini 1563. curat institui generalem per totum Comitatum *Visitationem*, & huic negotio præfecit viros graves, ex nobilibus *Johannem à Langen* ditionalem Satrapam, *Jacobinum* & *Johannem Postios* & *Christianum à Lansberge*: Ex aulicis *Johannem Gogrevium* Cancellarium & *Henricum Croppium* Secretarium: Ex Ecclesiasticis *Jacobum Dammannum*, ut primarium pastorem & Inspectorem, *Eberhardum Poppelbomium*, pastorem in oppido *Osdendorff* / *Joannem Vordemannum* & *Theodorum Heidemannum*, qui omnes strenue omnia reformarunt & syncerè officium suum præstiterunt. Circa illa tempora erat vir doctus *Ludolphus Busius*, pastor in *Hulsen* / atque vir eruditus ac pius *Johannes Lodovicus*, pastor in *Seigelhorst*.

Hoc nostro tempore est in eo Comitatu amplissimo non tantum *Cancellarius* & *Consiliarius*, sed nutricius Ecclesiarum, & singularis patronus piorum ministrorum Christi vir verè magnanimus, consultissimus, magnificus pietate & eruditione Dominus Doctor *J. U. Antonius Wiershemius*, cui CHRISTUS suo spiritu adsit.

Deinde de nobilissimo Comite Domino *Adolpho*, Domini Illustris *Othonis filio*, nuper ad patrii Comitatus gubernationem feliciter accedente, ut pio & Inclyto Domino optima quæque speramus, quæ cedant ad gloriam DEI, ad ædificationem verarum Ecclesiarum & ad usum piorum CHRISTI ministrorum, & oramus eundem CHRISTUM, ut ipsi sua semper gratia adsit.

In STENVORDIENSI COMITATU instituit pius Comes *Arnoldus Benthemensis*, hujus avus, sicut dictum est, non minus Reformationem quam in Comitatu *Benthemensi*, &c.

Hos vero novii in hoc Comitatu concionatores præcipuos, ut *M. Johannem Bathenburgium*, in oppido *Stenvordio* eruditè docentem, & *Henricum Willium*, *Hammonensem*, in Bibliis versatissimum, in oppido *Schut-*

torpio evangelizantem: Interim de posteriori refertur, quod singulares opiniones habuerit, quod in medio relinquo.

Dicendum erat obiter quoque de vicino *inferioris Saxonie Comitatus STOLBERGIO*. In hoc oppido *Stolbergio* & per totum Comitatum habuerunt semper insignes & claros Ecclesie Doctores docentes, ut *Licentiarum Brunonem Welckerum*, *D. Wedekindum Lauchium* & *D. Haloricum Rispachium*, qui curavit suo sepulchro aeneis literis, quemadmodum adhuc hodie in templo *Stolbergenfi* ante summum altare conspicitur, hæc verba inscribi:

Domine sicut scis, sicut vis, sicut potes, & ego indigeo, miserere mihi.

Hoc dictum, dum viveret, semper versabatur in ejus ore. Hic *Rispachio* successit *Doctor Tilemannus Plattenerus*, sub quo primo clarè prædicatum est Evangelium de CHRISTO, & psalmi germanici cantati: Is in *Matthæum* erudita scripsit commentaria, quæ tamen non prodierunt: Hoc de illo conqueruntur, quod se nimium politicis negotiis immiscuerit: Credo hunc *Tilemannum Plattenerum* esse, cui hos primos locos communes vel eorum primam editionem inscripsit *Melanchthon*. Huic demortuo successit vel frater vel nepos *Adamus Plattenerus*, qui circa annum Domini 1546. adhuc vixit, & is habuit successorem insignem poetam & scriptis clarum Doctorem Theologiae *Georgium Emilius*, *Mansfeldicum*, cui, licet viro doctissimo & bono & in simplicibus herbis dignoscendis magnifice versato, se semper ut homo inquietus opposuit istius collega *M. Xistus Amandus*, aulicus concionator, qui, cum forte prævaleret eloquio & esset homo inflatus, contemnitur *D. Emilius*, & tribulabat supra modum, ut tandem phthisi & apoplexia periret *D. Georgius Emilius*. *Emilio* aliquando collega erat *M. Johannes Prætorius*, qui sub pio Archiepiscopo *Coloniensi Hermanno de Weida* Evangelium CHRISTI *Andernaci* docebat, sed iste mox se contulit in *Comitatum à Ronnincstein*: ubi à pio Domino *Lodovico Comite Stolbergi* & *Konnincksteno* constituebatur *Superintendens*: Deinde collega *Emilio* fuit *Joachimus Schaubius*. *Stolbergæ* Scholam rexerunt primo *Johannes Spangenbergius*, editis publicis scriptis clarissimus, deinde *Martinus Hannus*, & *M. Simon Kleinsmedius*, deinde prædictus *Joachimus Schaubius*, *Adamus Wunderus* & *Antonius Probus*, insignis & jucundus poeta.

In hoc Comitatu claret, tanquam lumen, Reverendissimus & præclarissimus, multarum linguarum peritissimus & doctissimus vir Dominus *M. Michael Neander*, *Abbas dignissimus in reformato canobio Eistleding*.

denſi, &c. cujus tam in Hebræa quam Græca lingua, multa præclara & utilia juventuti exſtant ſcripta: Nec hoc ſubticendum erit, quod ſub pio & optimo Epifcopo Coloniendi Hermanno, quando ille deponeretur, eſſet Metropolitana Eccleſia Coloniendi Decanus Henricus, Comes Stolbergicus, ita accidit, ut cum ſuo Domino iſte pius Comes paſſus ſit libenter ſuæ dignitatis deſignationem, ne quid contra conſcientiam ageret: Et fuerunt ſuntque adhuc ipſius fratres & nepotes viri Eccleſiæ DEI & piorum miniſtrorum protectores, D. Lodovicus, D. Albertus Georgius, Dominus Wolffgangus Erneſtus, Dominus Bodo, Dominus Johannes & Dominus Henricus junior, &c.

HISTORIA RENATI EVANGELII

In COMITATU TECKLENBURGICO & DOMINIO REDENSI.

Cum Conradus, Comes Tecklenburgicus & Lingeniſis, ac D. in Rheden/affinitate eſſet magnanimo & excellentiſſimo Principi Philippo Landgravo Hæſſiæ junctus, ille ex conſilio ipſius præ reliquis Weſtphaliæ Comitibus omnium primo ſuſcepit Evangelii doctrinam, nempe circa Annum Domini 1525. Curat quoque in ſuo celebri pago Lengeriſe/ubi in templo habebatur idolon Margarethæ ſacrum, vel ſtatua Margarethæ, quæ videbatur edere miracula, ad quam multi homines quotannis ſtatuto tempore ex peregrinis locis magno numero conſuebant, tale idolon aboleri, hoc eſt ſtatua Margarethæ, quæ multis erat propitia juxta Papiſtarum religionem, tolli, & deprehendit dolum Sacrificorum, quaſi coram vulgo ſtatua ſudorem emitteret, artificio quodam tale quid ad decipiendum vulgus adornantium: Ideo multorum in ſe invidiam excitavit: Nam ad hoc non aliter quam ad oraculum Delphicum concurrebatur, ideo Weſtphalus poëta Joannes Pollius in ſuis editis Epigrammatis, ad hunc Comitem Conradum de hac re ſcripſit:

Dum tua Margarides tolli ſimulachra poteſtas
Juffit, & obſcuro condier illa loco,
Ultra divinos illi ne impendat honores
Vulgus, & è ligno flebile poſcat opem.
Sed colat immenſi præſentia numina patris.
Diſcat & intento corde rogare DEUM.
Indoluere homines, quaſtum quibus ille coloffus
Attulit, & gravido dona recepta tholo:

Et

Et tibi Sacrifici maledicunt murmure juncto,
 O Comes, ò generis Nobilis aura tui.
 Sed tibi quam lacerat, quantum furit impia lingua,
 E cælis tanto gratia major adest.
 Impie quin igitur mentiri pergis abunde,
 Adsit ne Comiti gratia summa pio?
 Hunc DEUS è supera metuendus protegit arce,
 An petulans illi lingua nocere potest?

Carmen hoc *Joannis Pollii* celeberrimi poetæ fuit, cujus operam in Reformatione Ecclesiarum, sed etiam in Legationibus internum utebatur Comes ille.

Hic *Joannes Pollius* scripsit de tribus monstris Ecclesiam vastantibus scriptum aliquod carmine docto exaratum, quod publico elogio *Electoris Hessus* commendavit, quod huic *Conrado Comiti* dedicavit, & huic *Pollio* vir certe gravis & doctus, fuit huic Comiti *Conrado* primus in Evangelista, & commoratus est in oppido *Rheden* & magna cum laude præfuit Ecclesiis: Deinde vixit in hoc Comitatu *Jacobus Waldigenus*, qui electus erat propter confessionem Evangelii ex urbe *Lippia*.

Cum esset *Schmalckaldici* foederis hic Comes, non solum propter suam confessionem à *Duce Brunsvicensi* premitur, sed postea à *Christophoro Vrisherio* impetitur, & tandem illi eripitur *Comitatus Lingensium* cum quatuor parochiis, pertinentibus ad *Comitatum Tecklenburgensem*, per *Mazilianum Comitem Burensem*.

Moritur hic Comes Anno Domini 1556. elocata prius unica filia *Anna Benthemico Comiti Everwino*, quo mortuo cum hæc *Domina Anna* esset vidua, erat ei aulicus concionator *Hermannus Macheropus*, qui consecutus est aliquam Ecclesiasticam ordinationem Anno Domini 1562. in Ecclesiarum *Tecklenburgensium* usum, sed cum is in peregrinas opiniones incidere, dimittitur & abit in *Comitum Morsensem*.

Veteri jure & hæreditario subest arx & præfectura *Cloppendorchii* Comitatu, quam *Comiti Nicolao* ademit *Ostho*, natus *Comes Hoyensis* & *Episcopus Monasteriensis*. In hanc urbem & præfecturam intulit veram religionem *Franciscus Waldechianus Comes* & *Episcopus Monasteriensis* Anno Dni 1544. & illa reformatio duravit ibi usque ad hæc tempora. Dni novi pastores *Cloppenbergæ*, viros doctos & disertos, nempe *Henricum Sebam* & *Ledovicum Kipium*, & pastorem in *Zonigen* *Ptolomæum Langenborsianum* virum eximie eruditum.

HISTORIA RENATI EVANGELII

IN COMITATU WALDECHIANO.

Duo erant Philippi Comites, unus senior, pater Volradi Comitis, Philippi Comitis, Joannis & Francisci Comitum, frater Episcopi Monasteriensis & Osnaburgensis Francisci, qui erat quoque administrator Mindensis, & istius Philippi uxor erat Anna, nata Ducissa Clivensis: Alter Philippus junior, pater Samuelis, Danielis & Henrici Comitum: Hi ex mandato Illustrissimis Principis Philippi Lantgraviæ Hassiæ susceperunt doctrinam Evangelii satis mature (quo tamen anno id factum sit, ignoratur) interim ante annos plures quam quinquaginta in eo Comitatu amplissimo pure docuerunt M. Johannes Syringus, & Rothgerus Reinckerkius, viri docti & præcipui ex primis Doctoribus: His tertium adjunxit Philippus Senior Comes, nempe Joannem Trygophorum, ejectum ex Cænobio Nurnenherde sub nomine Ducis Clivensis Johannis, propter doctrinam Evangelii, quem ita ex fulem soror istius Ducis Domina Anna Philippi Senioris comhoralis secum duxit in Comitatum Waldechianum, & deinde addidit quartum aliunde evocatum Joannem Crusanum, M. Joannes Syringus in Waldegensis oppido Ecclesiastes fit, & ei erat collega N. Hevendergerus, vir doctus: Rothgerus Reinckerkius & Johannes Crusanus in oppido Mengerinckshausen docebant: Johannes Lycaula docebat in urbe Corbachio & Matthæus Tafchius in oppido Rade/ & Georgius quispiam in Landaw. Demortuis Rothgero Reinckerkius & Joanne Crusano, facti sunt Ecclesiastes in oppido Mengerinckshusen Theodoricus Raffelenböckius & Johannes Kleinsmedius: Johanna Trygophorus docuit in oppido Waldeck/ & parenti successere filii, nempe Reinardus & Jonas Trygophori. Hi omnes fuere præcipui doctores in hoc Comitatu ante Interimistica tempora: Capto verò Lantgravio Hassiæ Philippo, cum Electore Saxonie Johanne Frederico, tristis non tam in Hassiæ, quam in vicinis Comitatibus, præsertim in hoc Comitatu, Ecclesiæ erat facies. Et si genus doctrinæ non mutaretur, tamen quædam in religione, in cæremoniis & in ordine & decore per Ecclesias passim collabescebant: Fuerat doctissimus & pientissimus Comes Volradus, Philippi senioris primogenitus, in colloquio Ratisbonensi, ex instinctu Lantgraviæ & mandato Imperii Anno Domini 1546. unus vel inter præsidentes vel inter astantes, quando ab utraque parte tam pontificiorum quam Evangelicorum magno numero adessent Theologi, nempe Evangelicorum nomine Martinus Bucerus, Johannes Brentius, Eberhardus Snessius, Georgius Major (loco Philippi Melanchthonis agrotantis) Joannes Pistorius Niddanus, Vitus Theodorus &

Martinus Frechtus, & Fridericus Myconius: Tum etiam adessent à parte Papistarum, *Petrus Malvelda, Joannes Coclaus, Eberhardus Billichius, Johannes Hoffmeisterus, Ambrosius Pelargus, & similes*. Ibi disputarunt *Malvelda & Billichius contra Bucerum, & quia ibi inter auditores tuus fuerat Dominus Comes Volradus, ideo existente Carolo V. Cesare victore, multabatur quoque graviter Comes Volradus*. Interim concessa nostris libertas religionis in Passaviensi conventu, & jam liberatis Principibus, incipiebant paululum respirare Ecclesiæ cum Doctoribus in Germania: Tunc quoque pii Comites *Waldechiani*, ut *Philippus, tunc senior, cum filio Samuele, & Volradus, Joannes, Philippus medius & Franciscus* prioris & jam dediti Comitis *Philippi filii*, cogitare de aliqua Reformatione Ecclesiarum & purgandis Ecclesiis ab omni macula, qua aspersæ erant per Interimisticam scabiem: Ideo in Quadragesima Anno Domini 1555. convocat pastores ad synodum habendam, & petierat interea Comes *Johannes, Bernardus Lippiensis Comitis Sororius*, ut in gratiam sui duos vellet Comites *Lippiensis* ex concionatoribus *Lippiacis* mittere ad exornandam Synodum *Waldechianorum* pastorum: Sic ed ablegabantur *Hermannus Humelmannus & Johannes Wilhelmus Torrentinus*. Erant in ea Synodo præcipui ex Theologis duo *Tryphophori, Reinerus & Jonas* fratres, *Joannes Lycala, M. Hieronimus Hombergius Vrislariensis, Petrus Loho, Matthæus Tschelin, Bartholomæus Calvus, Justus Abellius, Stephanus Speus, Jodocus Manichæus, Johannes Mercator & Theodorus Raffelenbollus, &c.* Ex politicis aderant *M. Hermannus Ulnerus* (qui postea assumpsit gradum Doctoris in jure, & exitant ejus scripta) *Philippi tunc Senioris Cancellarius, & Hermannus Nollus Speus, Volradi Comitis Cancellarius*. Ibi habuit orationem *Ulnerus*: Tandem concluditur, ut omnes in sententia Augustanæ confessionis permanerent, & juxta veterem receptam, ante Interimisticam mutationem, ibidem Ecclesiis formam administrandi Sacramenta & exercendi caeremonias Ecclesiæ retinerent, vel, qui eam intermisisissent, reciperent: Prohibitæ etiam explicabatur, quantæ tenebræ per Interimisticam scabiem in Ecclesiam DEI invecitæ essent, omnesque monentur, ut gratias agerent DEO, quod abjecta servitute libertatem Dominus Germaniæ restitueret, & quoque tenebris remotis lucem Evangelii splendescere & reviviscere clementer permisisset: Utque in vera Augustanæ confessionis sententia immoti perstarent, semper alieni à phanaticis opinionibus, & ut Calvinianum Lutheri in omnibus exercerent Ecclesiis.

Finita ea Synodo, in qua omnes hoc decretum comprobaverant: Tamen ubique manet disparitas ceremoniarum, & diversa precum forma

item discolor vestitus, atque variae observationes in dispensatione Sacramentorum hinc inde per Ecclesias videbantur, & alibi tantum cantiones germanicas, alibi partim latinas, partim Germanicas uno tempore habebant & trahebant: In multis etiam locis *Catechismi* sana doctrina & exercitium intermittebatur: Alibi alia catecheseos explicatio usurpabatur, & ex suspectis libris Ecclesiae proponebatur: Ideo haec res, cum innotesceret Gubernatoribus Comitibus, ut *Philippo seniori* tunc, & *Volrado* & *Johanni, fratribus*, valde zelo sancto ferventibus, & *Samueli Comiti*, eò concluderunt simul omnes, ut vetus ordinatio Ecclesiastica Comitatus diligenter inspiceretur & expendere, quomodo ei pro ratione temporis & conditione Ecclesiarum aliquid addi aut adimi posset? Itaque priores Theologos, exceptis *Lippiensibus Theologis* & *Hieremia Hombergo* & *Petro Lobo*, qui tunc non amplius agebant in hoc Comitatu, convocant ad certum diem Anno Domini 1557. Comites praedicti, & his adjungunt ex politicis Consiliariis *Hermannum Ulnerum*, jam J. U. Doctorem, *Cancellarium D. Philippi* tunc *Senioris*, *Hermannum Nellium Sperantem*, *D. Volradi* docti Comitis *Archigrammateum*, & *M. Nicolaum Weigelium*, *Secretarium D. Samuelis Comitis*: Illi omnes, de mandato Comitum Illustrium, deliberant de certa aliqua ordinatione contextenda, & tandem certam *Agendam* conscribunt, quae mox sub nomine & mandato quatuor praedictorum Comitum, ut *D. Philippi*, *D. Volradi*, *D. Joannis* & Domini *Samuelis Comitum Waldechianorum* publicatur per typos, *Marpurgi* expressa. Et sane ordinatio Ecclesiastica illa ipsa, utilis, pura & sincera, in qua ne quidem adversarii aliquid reprehendere possent, tantum, quod conquerantur nonnulli, quasdam preces esse nimis prolixas, & alibi nimias ceremonias probari & urgeri. Circa Annum Dni 1558. vocatur in *ministrum Ecclesiae urbis Corbachii*, & datur collega *Johanni Lycaula M. Michael Jacobinus*, vir doctus & acutus: Qui magna cum gratia docuit, & propter dona in pretio etiam apud Inclytos Comites fuit. Ideo, cum anno sequenti videlicet Anno Domini 1559. Illustris Comes *D. Johannes* decrevisset aliquem Theologum mittere ad *Synodum in Comitatu Lippia celebrandam*, hunc unum praereliquis eò ablegandum censuit, ideo ad Comitum Lippiacum ablegatus, ibidem in Synodo cum laude versatus est, & cum *Hamelmanno Licentiate*, *Pideritio*, & *Cotio*, & cum legato *Theologo Comitis Hoyensis D. Alberti*, *M. Adriano Buxschotio*, multum locutus est: Et quando finis Synodo isti in Martio celebrata imponeretur, reversus est domum ad *Corbachianos*: Ex ea legatione forsan hic bonus vir factus insolentior, cepit multas novas quaesiones in Ecclesia alibi vi-

ris doctis, & suo etiam collegæ *Lycaula* movere, ut in talibus moribus curiosus semper fuit & est. Anno Dni 1561. cœpit publicè pro concione docere *Christianorum liberos esse simpliciter salvos & sanctos in uteris matrum pronuncianos & censendos*, quod voluit probare ex dictis *Pauli 1 Cor. deinde ex cap. 11. ad Romanos & cap. 18. Matthai*, atque dicto *Genesi cap. 17.* ideo & baptismum muliebrem, quæ fit tempore necessitatis, docuit esse supervacaneum. Ibi *Johannes Lycaula*, ut senior & verus pastor, se proponit, ostendens ex *Psalm. 51. & cap. 2. Ephes.* nos omnes concipiendos in peccatis & esse filios iræ, ideo omnes opus habere baptismum, quod si simpliciter pueri in uteris matrum essent salvi, tunc quoque (si jam lucem editi non opus haberent regeneratione baptismatis: Nunc vero necessariò baptizari debere infantes propter originale peccatum, necidant gratia & salute Christi, non percepto baptismò. Neminem enim nisi renatum ex aqua & spiritu ingredi in regnum cœlorum. Quod vero ad locos citatos à *Jacobino* attinet, ad hos sic respondet *Lycaula*, locum *1 Corinth. 7.* per Scholia marginalia rectè & commodè explicari à *Luthero*, qui non sit nostræ sententiæ contrarius: Dictum vero *Pauli Romano* intelligendum esse pro spe Judæorum adhuc salvandorum & recipiendorum contra superbos Christianos: Deinde Christum apud *Matth. cap. 18.* non loqui de fructu ventris nondum nati & editi, sed de jam natis & ad lucem prolatis: Et quod *Deus* loquatur *Gen. 17.* ad *Abrahamum* minime de femine inanimato, sed de credentibus, & ut ait de femine superflite polite, ut textus habet. Ideo ait *Lycaula*, semper manet firmum, quod *Jesus* dixit: Quis potest ex immundo semine conceptum, facere mundum, nisi tu solus? Nos verbo igitur & Sacramentis mundos facit CHRISTUS, interim cum per verbum nondum possit applicari gratia CHRISTI infantibus: Ergo merito ipsis totum hoc per Sacrum baptismum applicatur.

Jacobinus proferebat *D. Andrea Hyperii* & aliorum in *Marpurgensi Schola Professorum Theologorum*, item *Tigurinorum*, *Calvini* & *Bullingeri* testimonia pro se facientia: Contrà protulit *Johannes Lycaula* primarius *Hassia* Theologi *Johannis Pistorii*, pastoris *Niddani*, pro sua sententia apertum & candidum testimonium, approbans sententiam *Lycaulæ*. Idem fiebat in *Schola & Academia Erphurdensi* per Theologos: Et à *Johanne Aurifabro* ibidem pastore, qui morienti adfuit *Luthero*, à quo comprobatur *Lycaulæ* sententia: quod etiam factum est in *Academia Rostochiensis* & *Rostochiensis*, atque in *Thuringia* per *D. L. Nicolaum Amadorianum* quorum testimonia, sicut & *Lutheri*, *Pomerani* & *Urbani Rhegi* clara predictus protulit *Lycaula*: Interea neuter voluit cedere, sed uterque pro-

vocavit ad Synodum: tandem cum negotium devolveretur ad Illustres Comites, committunt prædictis suis Theologis negotium; Isti, cum in synodo convenirent, & interea clam in suam pro sui ingenii acumine sententiam pertraxerat juniores *Trygophoros Reinardum & Jonam Jacobinus*, & paulo ante esset *Reinardus* cum *Lycanlain* generalem totius Comitatus *Supperintendentem* vocatus, destinatus & constitutus, ideo gloriæ cupidus *Reinardus* imprimis urgebat, ut oprimeretur *Lycaula*: verum licet *M. Hieremias Hombergius* pro *Lycanla* graviter ad Synodum scriberet, tamen istis præteritis, tametsi reclamarent *Theodorus Raffelenbollejus* & *Johannes Kleinsmedius*, tandem *Trygophori* majorem partem in suam pertraxerant sententiam ex pastoribus, ideo pro *Jacobino* contra *Lycanlam* pronuntiatur, hoc est, se ita Sacramentarios declararunt. Ibi plane in illa Synodo Calvinistico more *Baptismus* definiebatur & describebatur, quam graviter reprehendit ex fontibus *Scripturae* & *Catechismo Lutheri* *Lycanla*, & cum res in disputationem delaberetur, *Lycanla* non prævaluerunt *Trygophori*, qui *Lycanla* ad *Academiarum*, quæ sunt *Wittenberga*, *Lipsia*, *Rostochii*, *Tubingia*, *Fhena*, & *Erphurdia* Theologos provocavit, sed prævalere sententiæ ex instinctu *Trygophorum*: Et sic tandem quoque est conclusum, ut abdicaretur ministerium *Lycanla*, qui postea vocatur à *Susatensibus* & ibidem Ecclesiasticum suscepit officium. Cùm vero Synodales isti declamatores & conclusores cognoscerent *Lutheri*, *Brentii*, *Bugenbagii*, *Urbani Rhegii* & præcipuarum Saxoniae Ecclesiarum sententiam ipsorum conclusioni esse contrariam, ideo se nunc in has, nunc in illas partes mutabant & nutabant; Tandem *Politici* antea nominati *Consilarii* & *Cancellarii* non minus quam *præcipui Theologi*, exceptis *Trygophoris*, se excusant apud *Lycanlam*, qui à Synodo provocaverat ad ipsos Comites. Ut verò fierent Ecclesiæ magis pacatæ, & placatæ præter Synodi expectationem, ipsi Comites pro sua pietate, sicut erat *Johannes Lycanla* dimissus, dimittebant etiam *Michaelem Jacobinum*: Ut sic toti controversiæ finis imponeretur. Mox de consilio Illustris & doctissimi Comitis *Volradi* vocatur ad munus Ecclesiasticum in urbe *Corbachia* *M. Georgius Nymphius*, vir doctus & in musicis exercitiis imprimis versatus, cui accessit coadjutor *Zacharias Bictor* / vir quoque eruditus.

Omnium modo piorum pastorum oculi sunt intenti in Illustres & Generosos Dominos *D. Guntherum*, *Samuelis filium*, Dominum *Franciscum III. Johannis filium*, & Dominum *Josiam Volradi II. Comitis* doctissimum filium, ut suos & veræ Ecclesiæ nutricios Comites & patrii Domini gubernatores splendidos, quibus Christus adsit suo spiritu, Amen.

Brevis

HISTORIA RENATI EVANGELII

In VICINO WESTPHALIAE COMITATU de WITGESTEIN.

ERat magnus & perpetuus persecutor veræ doctrinæ & Evangelicorum ministrorum *Georgius à Seen/ Comes in Witgenstein/ & Dominus in Homberg/ primo Cappelarius deinde Decanus Metropolitanus Coloniensis, & Prapostus ibidem ad S. Gereonem, ad Apostolos & alibi, ut nempe ex beneficiis Ecclesiasticis, qui unus pro sua verutia cum seorsum Canonicis, inter quos tunc erat Joannes Gropperus, hoc effecit, ut pius Episcopus Hermannus de Weidda Comes natus, cum usque ad senium bene Ecclesiæ Coloniensi præfuisset, per multos annos & Electoratam ibidem semper cum laude administrasset ad annos 32. atque anno Domini 1547. deponeretur: Tunc magna cura egit apud fratrem *Wilhelmum*, ne quicquam ex Lutheranorum scriptis legeret, tantum abest, ut dogma Lutheri in suis propagari curaret: Interim præter & citra hujus Pontificii hominis opinionem, dum adhuc ipse Decanus *Georgius* superstes esset, ex quotidianis precibus, piis monitis & interpellationibus assiduis sanctæ & illustris matronæ conjugis suæ *Joannetæ*, natæ Comitissæ de *Hsenberg*, quibus accedebant filii doctissimi & Incltyi, ut *D. Wilhelmus junior*, *D. Ludovicus* & *D. Georgius*, ut tandem per conjugem Illustris genere & virtute, atque per excellentes prosapia & doctrina dotibusque variis Comes juniores commoveretur pater *Wilhelmus*, & eò dirigeret negotium, ut scriberet ad *Adamum Krafftium*, præcipuum tunc temporis Theologum senem quidem in *Hassia* & gravem, atque ab ipso peteret sibi honestum & doctum aliquem virum mitti ad Reformationem Ecclesiarum suarum: Ideo in Comitatum de *Witgenstein* ablegatur ad Comitem *Wilhelmum* vir doctus & eximius *M. Nicolaus Cellius*; Hujus *Cellii* opera in visitandis & reformandis Ecclesiis utitur pater *Wilhelmus*, & demortuo filio *Wilhelmo juniore*, post patrem, istius fidem & diligentiam probavit *Lodovicus* Comes, heros citra controversiam doctus & pius, prudentia & divitiis excellens. Quando verò revocaret ut suum Stipendiarium *M. Nicolaum Cellium* clarissimus *Hassia Princeps Philippus*, statim *D. Lodovicus* Comes de consilio fratris *Georgii*, Prapostiti Metrop. Coloniensis, in Superintendentem *M. Casp. Coryleum* vocat, qui *Coryleus* etiam pastor *Arvidensis* constituitur. Est etiam in pago *Rummelmoit* pastor *Paulus Aspe* cujus Germanica exstant commentaria in *Danielem* Prophetam cum annexo Chronico *Tigurini Theologi* solent erudito *D. Lodovico* Comiti plerumque sua scripta dedicare, unde conjici potest, cujus sit sententiæ ille heros; interim nihil hîc pro certo affirmamus.*